

Φοιτητές και διεθνής αγορά πτυχίων (19ος-20ος αιώνες)

Παντελής Κυπριανός*

Περίληψη

Αντικείμενο της μελέτης είναι η παράλληλη εξέλιξη του αριθμού των φοιτητών στα δυτικά πανεπιστήμια, συμπεριλαμβανομένων και των ελληνικών, όπως επίσης και του αριθμού των φοιτητών «εξωτερικού», από τις αρχές του 19ου αιώνα ως τις μέρες μας. Θα επιχειρήσουμε ειδικότερα να εντοπίσουμε τους σταθμούς της εν λόγω εξέλιξης, να κατανοήσουμε τα αίτια των αλλαγών και να δούμε την ελληνική περίπτωση υπό το φως της διεθνούς.

Η εργασία συντίθεται από δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος δίνεται διαχρονική εικόνα του αριθμού των φοιτητών διεθνώς και στην Ελλάδα. Στο δεύτερο μέρος εστιάζουμε στη διεθνή αγορά πτυχίων, τις ροές δηλαδή των ξένων φοιτητών στα πανεπιστήμια των χωρών υποδοχής. Από τη συγκριτική μελέτη συνάγεται ότι η ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση ακολουθεί διαφορετικό βηματισμό από εκείνον των άλλων δυτικών χωρών γεγονός που εξηγεί εν μέρει τον συγκριτικά υψηλό αριθμό φοιτητών εξωτερικού, ιδιαίτερα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

* Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και της Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία, Πανεπιστήμιο Πατρών.

Εισαγωγή

Το ζήτημα των φοιτητών αγγίζει πολλές πτυχές της εκπαίδευσης μίας χώρας και της εκπαιδευτικής της πολιτικής αλλά και ζητήματα έξω-εκπαιδευτικά όπως η συγκρότηση των ιθνουσών ομάδων. Θα μπορούσαν να διακριθούν σε τρεις κατηγορίες.

Η πρώτη κατηγορία παραπέμπει στο πόσοι εισάγονται στο πανεπιστήμιο, ποιοι και που. Το πρώτο ζήτημα άπτεται της εκπαιδευτικών επιλογών μίας κυβέρνησης, την εικόνα της για την τριτοβάθμια εκπαίδευση και τις προσδοκίες της από αυτήν. Το ποιοι και το που παραπέμπει στο πολυσυζητημένο, κυρίως στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης, θέμα της κοινωνικής σύνθεσης των φοιτητών και πτυχών του, όπως το θέμα της «αξιοκρατίας», της σχολικής επένδυσης των παιδαγωγούμενων και της κοινωνικής κινητικότητας.

Η δεύτερη κατηγορία αφορά τη ζωή και τη μάθηση στα τριτοβάθμια εκπαιδευτικά ιδρύματα. Η διαβίωση των φοιτητών και των σπουδαστών, οι μεταξύ τους σχέσεις, οι πολιτικοί και ιδεολογικοί τους προσανατολισμοί, οι σχέσεις τους με τους διδάσκοντες, προσωπικές και παιδαγωγικές, αλλά και η φοίτησή τους, δηλαδή το τι μαθαίνουν, πόσο και πώς.

Η τρίτη κατηγορία αγκαλιάζει τις μετά τη λήψη πτυχίου πτυχές: το βάρος του πτυχίου στη μετέπειτα πορεία του κατόχου του, από την επαγγελματική του διαδρομή και τις οικονομικές απολαβές μέχρι το κοινωνικό του στάτους.

Στο κείμενό μας θα καταπιαστούμε μόνο με κάποιες από τις προαναφερθείσες πτυχές. Θα εστιάζουμε στην εξέλιξη του αριθμού των φοιτητών και των σπουδαστών, «εσωτερικού» και «εξωτερικού» από τις αρχές του 19ου αιώνα μέχρι στις μέρες μας στην Ελλάδα και στις «μεγάλες» δυτικές χώρες ώστε να σχηματίσουμε συγκριτική εικόνα. Δεν θα μείνουμε στους αριθμούς, θα επιχειρήσουμε να πάμε πέρα από αυτούς και να κατανοήσουμε τους λόγους που ώθησαν στη μία ή στην άλλη κατεύθυνση.

Η εργασία συντίθεται από δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος δίνουμε μία διαχρονική εικόνα του αριθμού των φοιτητών και των σπουδαστών διεθνώς και στην Ελλάδα. Στο δεύτερο μέρος πραγματευόμαστε αυτό που αποκαλούμε διεθνή αγορά πτυχίων, με άλλα λόγια τις ροές των αλλοδαπών φοιτητών στα πανεπιστήμια των χωρών υποδοχής. Για να σχηματίσουμε συγκριτική εικόνα της εξέλιξης εντός και εκτός Ελλάδας κάθε μέρος χωρίζεται σε δύο κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους δίνουμε μία εικόνα των φοιτητών διεθνώς και στο δεύτερο των φοι-

τητών στην Ελλάδα. Στο πρώτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους εστιάζουμε σε αυτό που αποκαλούμε διεθνή αγορά πτυχίων και κατόπιν καταπιανόμαστε με τους Έλληνες φοιτητές εξωτερικού.

1. Μαζικοποίηση και επιμήκυνση των σπουδών

Οι φοιτητές διεθνώς: σταθμοί και αριθμοί

Στη μελέτη του για τους φοιτητές της Οξφόρδης και του Κέμπριτζ, ο Laurence Stone έκανε λόγο για «εκπαιδευτική επανάσταση» από το 1550 έως το 1630. Υποστήριξε ότι στο εν λόγω διάστημα ο αριθμός των φοιτητών ανέβαινε διαρκώς έτσι που, γύρω στο 1630, το 2,5% των νέων Άγγλων φοιτούσε στα δύο πανεπιστήμια. Αντίθετα, μετά το 1670 και μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, ο αριθμός τους υποχώρησε και έκτοτε βαίνει αυξανόμενος. Ο Stone απέδωσε την αρχική άνοδο σε δύο παράγοντες οι οποίοι εξέλειψαν στη συνέχεια: στην εξιδανίκευση της μόρφωσης από τους Ουμανιστές και από χριστιανικούς κύκλους· και στις ευκαιρίες απασχόλησης που προσέφεραν η Εκκλησία και οι συγκροτούμενοι κρατικοί μηχανισμοί.¹

Η τάση που ανέδειξε ο Stone φαίνεται να ισχύει σε αρκετές χώρες, ιδιαίτερα της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης, όπως η Σουηδία, τα γερμανικά κράτη και η Ολλανδία. Δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται στη νότια Ευρώπη, όπου ο αριθμός των φοιτητών αλλού, όπως η Ισπανία και η Γαλλία, αυξάνει αργά αλλά σταθερά μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα και αλλού γνωρίζει αυξομειώσεις, όπως στην Ιταλία.²

Η κρίση που μαστίζει τα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια στο λυκόφως του 18ου αιώνα ξεπερνιέται στη διάρκεια του 19ου. Έκτοτε και μέχρι τις μέρες μας παρατηρείται, σε γενικές γραμμές, αύξηση του αριθμού των φοιτητών χάρη στην ίδρυση νέων ιδρυμάτων, στην εγγραφή των γυναικών και τη διεύρυνση του θεσμού είτε με τη δημιουργία τμημάτων που θεραπεύουν νέα γνωστικά αντικείμενα είτε με την ένταξη «ανώτερων» σχολών στον πανεπιστημιακό τομέα. Η πολύ γενική αυτή διαπίστωση, χρήζει διευκρινίσεων, καθώς η τάση είναι ασυνεχής: κατά περιόδους, ιδιαίτερα οικονομικών κρίσεων ή ιδεολογικών αναπροσανατολισμών, συνήθως πρόσκαιρα, ανακόπτεται.

Με βάση τους αριθμούς των φοιτητών μπορούμε να διακρίνουμε πέντε περιόδους από τις απαρχές του 19ου αιώνα μέχρι σήμερα. Η πρώτη, από τις απαρχές του 19ου αιώνα μέχρι το 1860-1870 μπορεί να χαρακτηριστεί ως περίοδος της σταθεροποίησης του θεσμού των πανεπιστημίων στην Ευρώπη και της επέκτασης σε νέες χώρες. Οι επόμενες έξι-εφτά δεκαετίες, από το 1860 κοντά έως και το 1930, σφραγίζονται από την καθολική όσο και εντυπωσιακή αύξηση του αριθμού των φοιτητών. Η ίδια τάση συνεχίζεται εντονότερα μετά το 1930 και κυρίως μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και οδηγεί στην μαζικοποίηση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Από τη δεκαετία του 1970, τέλος, και μετά μπορούμε να διακρίνουμε μία νέα περίοδο η οποία σημαδεύεται από την επιμήκυνση των σπουδών και τη ραγδαία αύξηση των μεταπτυχιακών φοιτητών.

- i. Στις αρχές του 19ου αιώνα διαμορφώνονται τα δύο ευρωπαϊκά μοντέλα: το γαλλικό των επαγγελματικών σχολών υπό αυστηρό κρατικό έλεγχο και το γερμανικό με παραδειγματικό υπόδειγμα το πανεπιστήμιο του Βερολίνου, το οποίο ιδρύεται το 1810 από τον Wilhelm von Humboldt. Τα γερμανικό μοντέλο, παρά την μερική ακύρωση των αρχών του από τις πρωσικές αρχές, κυριαρχεί στην Ευρώπη· το γαλλικό διαδίδεται στην Ισπανία και την Ιταλία.

Πέρα από τα δύο προαναφερθέντα μοντέλα αξίζει να μνημονεύσουμε δύο παράλληλες τάσεις. Το 1828, χάρη σε ενέργειες κυρίως Φιλελεύθερων διανοητών επιχειρηματιών, ιδρύεται υπό την εποπτεία του James Mill το τρίτο αγγλικό πανεπιστήμιο, και το πρώτο κοσμικό, το University College³, μετά από τα «μεσαιωνικά» της Οξφόρδης και του Κέμπριτζ. Από την άλλη πλευρά, μετά την πτώση του Ναπολέοντα και ως αντίδραση στη γαλλική κυριαρχία και τον άτεγκτο κρατικό έλεγχο ιδρύονται ιδιωτικά πανεπιστήμια, υπό κρατική εποπτεία, το 1834 στο Βέλγιο και το 1848 στην Ολλανδία. Το ίδιο γίνεται το 1877 και στη Σουηδία.⁴

- ii. Οι επόμενες έξι με εφτά δεκαετίες, από το 1860 ως το 1930, σημαδεύονται από αξιοσημείωτες αλλαγές στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Συνοψίζονται στον τίτλο του συλλογικού τόμου που επιμελήθηκε ο Konrad J. Jarausch, το 1983, *The Transformation of Higher Learning 1860-1930. Expansion, Diversification, Social Opening, and Professionalization in England, Germany, Russia, and the United States*. Όπως υποδηλώνει ο τίτλος ο αριθμός των φοιτητών αυξάνει, εξέλιξη η οποία συμβαδίζει με την ίδρυση νέων πανεπιστημίων, τη δημιουργία

Φοιτητές και διεθνής αγορά πτυχίων (19ος-20ος αιώνες)

τμημάτων που θεραπεύουν νέα γνωστικά αντικείμενα και την αλματώδη ανάπτυξη, τέλος, της τριτοβάθμιας μη πανεπιστημιακής εκπαίδευσης η οποία είναι περισσότερο επαγγελματικά προσανατολισμένη από την πανεπιστημιακή.

Αφήνουμε κατά μέρος το πολυσυζητημένο ερώτημα του αν και κατά πόσο η αύξηση του αριθμού των φοιτητών συνοδεύτηκε από το άνοιγμα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης σε νέες κοινωνικές ομάδες πέρα από τις θύνουςες. Σημειώνουμε μόνο, όπως εμφανίζεται στους δύο παρακάτω πίνακες, ότι ο αριθμός των πανεπιστημίων αυξήθηκε κατά πολύ μετά το 1860, ιδιαίτερα σε χώρες με λίγα ιδρύματα, όπως η Αγγλία και η Ρωσία. Η αύξηση τροφοδοτείται και από την εγγραφή των γυναικών η οποία ξεκινά στις ΗΠΑ στη δεκαετία του 1860 και «ολοκληρώνεται» στις αρχές του 20ου αιώνα στα γερμανικά πανεπιστήμια.

Πίνακας 1. Οι φοιτητές στα ΑΕΙ σε Αγγλία, Γερμανία, Ρωσία και ΗΠΑ (1860-1930)

Χώρα Έτος	Αγγλία		Γερμανία		Ρωσία		ΗΠΑ (ΑΕΙ + Κολέγια)	
	Φοιτητές	Παν/μια	Φοιτητές	Παν/μια	Φοιτητές	Παν/μια	Φοιτητές	Παν/μια κολλέγια
1860/1	3.383	5	12.188	20	5.000	9	22.464	
1870/1	5.560		13.206		6.538		31.900	560
1880/1	10.560		21.209		8.045		49.300	
1890/1	16.013		28.621		13.169		72.250	
1900/1	17.839		33.739		16.357		100.000	
1910/1	26.414		53.364		37.901		144.800	
1920/1	34.591		86.367		109.200		251.750	
1930/1	37.255	16	97.692	23	43.600	21	489.500	1.400
Αύξηση	11 φορές		8 φορές		9-22 φορές		22 φορές	

Πηγή. Κ. J. Jarausch, 1983, σ. 13, πίνακας I.

Σημείωση: Στα στοιχεία για την Αγγλία περιλαμβάνονται τόσο τα παλιά όσο και τα νέα περιφερειακά πανεπιστήμια. Τα στοιχεία για τη Γερμανία αφορούν την Αυτοκρατορία στο σύνολό της (με εξαίρεση το Στρασβούργο μετά τον Α΄ Παγκόσμιο

Πόλεμο) και αναφέρονται μόνο στα πανεπιστήμια. Τα δεδομένα για τη Ρωσία εγκλείουν και τη Βαρσοβία και το Ντόρπατ μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ελλείψει αντιστοιχίας ανάμεσα στα αμερικανικά τριτοβάθμια ιδρύματα και τα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, για τον κατά προσέγγιση υπολογισμό των φοιτητών στις ΗΠΑ συμπεριλήφθηκαν, με βάση τα στοιχεία του C. B. Burke, οι μισοί εγγεγραμμένοι στα κολέγια και τα πανεπιστήμια και όλοι οι εγγεγραμμένοι στις ανώτερες επαγγελματικές σχολές μιας και αυτές έχαιραν ανάλογης με τα πανεπιστήμια αναγνώρισης. Μέχρι το 1860 οι φοιτητές στις ΗΠΑ ήταν αποκλειστικά άνδρες· στη συνέχεια και γυναίκες, γεγονός που εξηγεί σε μεγάλο βαθμό τη ραγδαία αύξηση των φοιτητών.

Ακόμη πιο θεαματική είναι η διεύρυνση της μη πανεπιστημιακής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Όπως εμφανίζεται στον πίνακα 2, ο αριθμός των σπουδαστών πολλαπλασιάζεται κατά 13 φορές στη Μεγάλη Βρετανία, 17 στη Γερμανία και 66 φορές στη Ρωσία και τις ΗΠΑ. Έτσι, το 1930, ο αριθμός των σπουδαστών στις ΗΠΑ και την τότε Σοβιετική Ένωση ξεπερνά κατά πολύ τον αντίστοιχο των φοιτητών και στη Μεγάλη Βρετανία τον προσεγγίζει. Μόνο στη Γερμανία διατηρείται η αναλογία υπέρ των φοιτητών, γεγονός που έχει να κάνει με τη διαβάθμιση των επαγγελματικών σχολών οι οποίες θεωρούνται δευτεροβάθμιες.

iii. Μετά το 1930 ξεκινά μία νέα περίοδος για τα πανεπιστήμια. Χαρακτηρίζεται από την πιο συστηματική οργάνωση τόσο της πανεπιστημιακής όσο και της μη πανεπιστημιακής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Σταθμό από τη σκοπιά αυτή αποτελεί η προοδευτική ανάδυση και αποδοχή αμέσως μετά το Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο της έννοιας της εκπαιδευτικής ισότητας. Η εν λόγω αντίληψη, σε συνδυασμό με τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είναι στη βάση δύο αποφάσεων που θα δώσουν νέα ώθηση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση: η κατάρτιση στα 1944 στις ΗΠΑ νομοσχεδίου, γνωστού ως G.I. Bill of Rights, με το οποίο διατίθενται 14.000.000 δολάρια σε επτά χρόνια για την αποπεράτωση των σπουδών 8.000.000 βετεράνων του πολέμου (Ράσης, 2004: 355) και η υιοθέτηση την ίδια χρονιά στη Μεγάλη Βρετανία της Butler Education Act με την, οποία, μεταξύ άλλων, καταργούνται τα εκπαιδευτικά τέλη σε όλες τις βαθμίδες.

Φοιτητές και διεθνής αγορά πτυχίων (19ος-20ος αιώνες)

Πίνακας 2*: Σπουδαστές σε μη πανεπιστημιακά ανώτερα ιδρύματα σε Αγγλία, Γερμανία, Ρωσία και ΗΠΑ (1860-1930)

Χώρα Έτος	Μεγάλη Βρετανία		Γερμανία		Ρωσία			ΗΠΑ		
	Τεχν.	Π.Α.	Τεχν.	Π.Α.	Τεχν.	Π.Α.	Κολ./Παν.	Εκπ.	Συν.	
1860/1			2.187	(3.610)	(3.750 εκτ.)			8.300	2.000	10.300
1870/1			3.957	(5.008)				20.000	9.900	29.900
1880/1			4.822	(9.892)	7.120			27.000	41.000	68.000
1890/1			6.594	(10.553)				39.750	45.500	85.250
1900/1			13.970	(11.648)	9.538			52.000	76.000	128.000
1910/1	3.024	12.257	14.884	(17.854)	30.990			78.800	131.300	210.100
1920/1	5.434	21.882	23.089	(9.039)	180.800			184.750	161.000	364.250
1930/1	8.030	20.924	22.890	3.200	247.300			391.300	293.600	684.900
Αύξηση					17 φορές					66 φορές

*Σημείωση: Στα στοιχεία για τη Μ. Βρετανία περιλαμβάνονται και η τεχνική εκπαίδευση σε ινστιτούτα μερικά από τα οποία πιθανόν να μετατράπηκαν σε κολέγια και Παιδαγωγικές Ακαδημίες (Π.Α.). Τα δεδομένα για τη Γερμανία αφορούν κυρίως Ανώτερα Τεχνικά Ιδρύματα (Hochschulen) αλλά και τα τεχνικά ιδρύματα που αναγνωρίστηκαν επίσημα ως ανώτερα. Στη δεύτερη ομάδα περιλαμβάνονται οι Παιδαγωγικές Ακαδημίες και το 1930/31 και καλλιτεχνικά και μουσικά σχολεία. Οι αριθμοί σε παρένθεση (συνολογή και επεξεργασία του H. Titze) περιλαμβάνουν τους φοιτητές στα σεμινάρια κατάρτισης δασκάλων στην Πρωσία τα οποία αναγνωρίστηκαν ως ανώτερα το 1925. Τα στοιχεία για τη Ρωσία αναφέρονται σε ινστιτούτα ανώτερης τεχνικής κατάρτισης· ο αριθμός των σπουδαστών το 1860 εκτιμήθηκε με βάση το 10% των ιδρυμάτων που θεωρούνταν ανώτερα, το 1920 και το 1930 υπολογίστηκε μετά την αφαίρεση των φοιτητών του πανεπιστημίου από το σύνολο των εγγεγραμμένων στα τριτοβάθμια ιδρύματα. Τα δεδομένα για τις ΗΠΑ υπολογίστηκαν με βάση τους μισούς εγγεγραμμένους στα κολέγια και τα πανεπιστήμια και όλους τους εγγεγραμμένους στις σχολές δασκάλων και νηπιαγωγών καθώς τα προγράμματα σπουδών στα μισά χονδρικά κολέγια/πανεπιστήμια αντιστοιχούσαν με σπουδές μη πανεπιστημιακού επιπέδου (όπως στις επιστήμες του μηχανικού και τη νοσοκομειακή περίθαλψη) στην Ευρώπη ενώ και τα ιδρύματα των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ευρώπη ήταν μη πανεπιστημιακά.

Πίνακας 3. Οι φοιτητές στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ σε χιλιάδες (1810-1950)

Έτος	Μεγάλη Βρετανία	Γερμανία	Ρωσία	ΗΠΑ	Γαλλία	Βέλγιο	Ολλανδία	Αυστρία	Ιταλία	Ισπανία
1810		4,9		1,2						
1820		9,8					0,7			
1830		15			7,4	1,0	1,6			
1840						1,4	1,4			
1850		11				1,7	1,4	3,1		
1860	3	12	5	22	8	2,4	1,3		6,5	7,6
1870	5	13	6	31	11	2,6	1,2	5,6	12	
1880	10	21	8	49	12	4,5	1,5	5,5	12,4	
1890	16	28	13	72	20	5,6	2,5	7,1	17,5	
1900	17	44,2	16	100	29	5,3			26	8
1910	26	66,8	37	144	41	7	4,2	12,6	29	16
1920	34	120,7	109	251	49	9		22,0	53	23,5
1930	37	134	43	489	78	10	10	21,4	44	35,7
1950	106	246			145	20,7	29,7	24,8	145	55

Πηγή: Charle – Verger : 2007: 121.

Η διεύρυνση των αριθμού των φοιτητών ενισχύεται στη δεκαετία του 1950 από δύο διαφορετικά αλλά ομόρροπα δεδομένα. Διατυπώνεται από οικονομολόγους της εκπαίδευσης, κυρίως τον Theodore Schultz, η λειτουργιστικού χαρακτήρα θεωρία του «ανθρωπίνου κεφαλαίου» σύμφωνα με την οποία η επένδυση στην εκπαίδευση είναι ιδιαίτερα παραγωγική και ως τέτοια, προϋπόθεση για την ανάπτυξη μιας χώρας. Η εκτόξευση, από την άλλη πλευρά του δορυφόρου Σπούτνικ από τη Σοβιετική Ένωση, το 1957, προσλαμβάνεται στις ΗΠΑ ως απτή απόδειξη της εκπαιδευτικής, βλέπε τεχνο-επιστημονικής, υστέρησής της έναντι του «εχθρού» και ωθεί τις ομόσπονδες αρχές να επενδύσουν περισσότερο στην έρευνα και την τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Στη συνθήκη αυτή η τριτοβάθμια εκπαίδευση ανασυγκροτείται. Στις ευρωπαϊκές χώρες συγκροτείται γύρω από δύο πυλώνες: την πανεπιστημιακή και τη μη πανεπιστημιακή.⁵ Ιδρύονται νέα πανεπιστήμια, αυξάνει

γοργά ο αριθμός των πανεπιστημιακών και ακόμη περισσότερο των φοιτητών. Η εν εξέλιξη αυτή ξαναφέρνει στο προσκήνιο το ζήτημα της ισότητας των εκπαιδευτικών ευκαιριών. Πρόκειται για απλή μαζικοποίηση ή για εκδημοκρατισμό της εκπαίδευσης; Οι έρευνες, τόσο στην Ευρώπη όσοι στην Αμερική, θα δείξουν ότι το άνοιγμα ωφέλησε κυρίως τα μεσαία στρώματα και η ισότητα μένει παντα ζητούμενο. Σε κάθε περίπτωση, μπορούμε να κρατήσουμε δύο πράγματα. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970 ο αριθμός των φοιτητών αυξάνει γεωμετρικά σχεδόν σε όλες τις χώρες, και σε ορισμένες όπως στις ΗΠΑ, τον Καναδά και την Ιαπωνία φτάνει και ξεπερνά το 50% τη δεδομένης ηλικιακής ομάδας. Η θεαματική αύξηση των φοιτητών σε συνδυασμό με ευρύτερες κοινωνικές διεργασίες κατέστησε εκ νέου τα πανεπιστήμια χώρους αμφισβήτησης και ζυμώσεων και τους φοιτητές κοινωνική δύναμη η οποία πρωτοστάτησε σε κινήσεις και κινητοποιήσεις, κυρίως στη δεκαετία του 1960 και ειδικότερα στα γεγονότα που συγκλόνισαν τον κόσμο το 1968.

iv. Η αύξηση του αριθμού των φοιτητών συνεχίζεται, με ορισμένα πισωγυρίσματα, μετά την οικονομική κρίση του 1973 μέχρι τις μέρες μας. Στις ΗΠΑ, σύμφωνα με τα στοιχεία του National Center for Education Statistics, από 4.145.065 το 1961 και 8.948.644 το 1971, ο αριθμός των φοιτητών έφτασε το 2005 τους 17.487.475. Από 106.000 το 1950 οι φοιτητές στην Μεγάλη Βρετανία έφτασαν το ακαδημαϊκό έτος 2006/7 τους 2.478.425. Στη Γαλλία αντίστοιχα από 155.475 το 1950, 288.415 το 1960 και 843.735 το 1971⁶ οι εγγεγραμμένοι σε κάθε είδους τριτοβάθμια ιδρύματα έφταναν το 2007 τους 2.258.000.

Παράλληλα με την μαζικοποίηση των σπουδών συντελείται και η επιμήκυνσή τους με τη ραγδαία αύξηση των μεταπτυχιακών και διδακτορικών σπουδών. Ήδη το 1973 ο Daniel Bell θεματοποιούσε τη γνώση ως ένα από τα θεμέλια της *μετα-βιομηχανικής κοινωνίας*. Σημείωνε την αύξηση του αριθμού των διδασκόντων στις ΗΠΑ οι οποίοι ανέρχονταν τότε σε 111.000.⁷ Έκτοτε ο αριθμός τους έχει πολλαπλασιαστεί. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της ευρωπαϊκής στατιστικής υπηρεσίας Eurostat, οι κάτοχοι διδακτορικού διπλώματος σε ορισμένες χώρες όπως η Γερμανία, το Λουξεμβούργο, η Σλοβενία και οι Σουηδία άγγιζαν το 2007 το 1% του πληθυσμού ηλικίας 25 έως 64 ετών.⁸

Για να σχηματίσουμε σαφέστερη εικόνα της προαναφερθείσας τάσης ας σταθούμε στη σύνθεση των φοιτητών ανά κύκλο σπουδών. Από τους 17.487.475 φοιτητές το 2005 στις ΗΠΑ, οι 2.186.477 (12,5%) ήταν μετα-

πτυχιακοί. Από τους 2.478.425 εγγεγραμμένους στα βρετανικά πανεπιστήμια το 2006, οι μεταπτυχιακοί ανέρχονταν σε 559.390 (22,6%). Ασφαλώς, οι διαφορές οφείλονται στις ιδιαιτερότητες των εκπαιδευτικών συστημάτων. Οι προπτυχιακές σπουδές στη Μεγάλη Βρετανία είναι τριετείς, στις ΗΠΑ τετραετείς. Ακόμη, στις δύο χώρες μεγάλο μέρος των μεταπτυχιακών φοιτητών είναι αλλοδαποί, δεδομένο που μεγαλώνει το σχετικό τους ποσοστό. Σε κάθε περίπτωση, ο αριθμός των μεταπτυχιακών αυξάνεται γοργά έτσι που σήμερα σε πολλές χώρες ξεπερνά τον αριθμό των προπτυχιακών μισό αιώνα νωρίτερα.

Ο κανόνας και η εξαίρεση: Οι φοιτητές στην Ελλάδα

Ο όρος πανεπιστήμιο εισάγεται στον ελληνόφωνο χώρο γύρω στο 1800⁹ σε μία περίοδο δηλαδή που έχει χάσει διεθνώς αρκετά από την παλιά του λάμψη. Μετά από συζητήσεις, αναφορικά κυρίως με τη δυνατότητα σύστασης και λειτουργίας του σε ένα μικρό και φτωχό Βασίλειο, ιδρύεται το 1837 στην Αθήνα το Οθώνιο Πανεπιστήμιο, το πρώτο στα Βαλκάνια.

Έκτοτε και μέχρι τις μέρες μας, το πανεπιστήμιο της Αθήνας όπως και τα μεταγενέστερα τριτοβάθμια εκπαιδευτικά ιδρύματα, αναφέρονται διαρκώς στα δυτικά και υποτίθεται πώς λειτουργούν με βάση αυτά. Κι όμως. Πάρα τις πυκνές αναφορές, η ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση, κατά βάση μέχρι πρόσφατα πανεπιστημιακή, λειτουργεί διαφορετικά από τα υποτιθέμενα δυτικά πρότυπα. Αναντίρρητα, κανένας θεσμός, πουθενά δεν λειτουργεί όπως ο αντίστοιχος σε μία άλλη χώρα. Δεν πρόκειται, όμως, γι' αυτό. Στην περίπτωση των φοιτητών η ελληνική εκπαίδευση όχι μόνο δεν ακολουθεί τα υποτιθέμενα πρότυπα αλλά βρίσκεται στον αντίποδα.

Για να δώσουμε μία συγκροτημένη εικόνα της εξέλιξης των φοιτητών διακρίνουμε τέσσερις περιόδους. Η πρώτη, από το 1837 έως το 1890, χαρακτηρίζεται από τη μεγάλη, για τα δεδομένα της εποχής, αύξηση των φοιτητών, έτσι που η Ελλάδα, με βάση τον πληθυσμό της, έχει τους περισσότερους φοιτητές από κάθε άλλη ευρωπαϊκή χώρα. Η δεύτερη, έως το 1940, σημαδεύεται από τη μειωμένη, συγκριτικά με τις δυτικές χώρες, ανάπτυξη της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης έτσι που ο αριθμός των φοιτητών παραμένει συγκριτικά στάσιμος. Στην τρίτη, έως το 1981, συνεχίζεται η προπολεμική πολιτική με αποτέλεσμα η πρόσβαση στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση να γίνει εξαιρετικά δυσχερής και ο αριθμός των φοιτητών να μείνει σε χαμηλά επίπεδα. Στην τέταρτη, τέλος, περίοδο, μέ-

χρι σήμερα, η τριτοβάθμια εκπαίδευση διευρύνεται και ο αριθμός των φοιτητών αυξάνει σημαντικά.

- i. Διακηρυγμένος στόχος του Οθώνειου πανεπιστημίου από την ίδρυσή του το 1837 είναι να συμβάλλει στη συγκρότηση του Έθνους, να υπηρετήσει τη Μεγάλη Ιδέα και να λειτουργήσει ως πνευματικός φάρος του Ελληνισμού και των απανταχού Ελλήνων. Προϋπόθεση για την επίτευξη των εν λόγω στόχων είναι η προσέλκυση φοιτητών, εντός και εκτός Βασιλείου. Για το σκοπό αυτό επιστρατεύονται ποικίλα μέσα (ατέλεια διδάκτρων, ελαχιστοποίηση των κριτηρίων εγγραφής, χαλαρές εξετάσεις...).

Μέχρι το 1860 η επίτευξη των προαναφερθέντων στόχων είναι συζητήσιμη. Αντίθετα, μετά την εκθρόνιση του Όθωνα, το 1862, οι φοιτητές πληθαίνουν. Δύο είναι οι βασικοί λόγοι: το υψηλό επαγγελματικό αντίκρισμα του πτυχίου και η αξιοδότηση του Πανεπιστημίου και των τίτλων του.

Η ίδρυση του νεοελληνικού κράτους και ο τρόπος συγκρότησής του¹⁰ κατέστησαν το πανεπιστημιακό πτυχίο αποτελεσματικό μέσο ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας. Η αποτελεσματικότητα τροφοδοτείται από δύο θεμελιώδη γνωρίσματα της ελληνικής κοινωνίας της εποχής: τη σπανιότητα των κατόχων σχολικών τίτλων και τον αγροτικό της χαρακτήρα. Το πρώτο ανεβάζει την αξία των πτυχίων· το δεύτερο καθιστά επίζηλο το καθεστώς του μισθωτού και το «σίγουρο μισθό» εφόσον η αγροτική ζωή, με δεδομένο το μικρό μέγεθος του κλήρου, το στοιχειώδη εξοπλισμό και τον αυτό-καταναλωτικό της χαρακτήρα, είναι ανασφαλής και επισφαλής. Το επαγγελματικό αντίκρισμα του πτυχίου συντηρεί και η αγορά των Ελλήνων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και της διασποράς, ιδιαίτερα σε ορισμένους τομείς όπως οι γιατροί και οι εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας.

Την αξιοδότηση, τέλος, του Πανεπιστημίου και των τίτλων του τροφοδοτούν τρεις πρόσθετοι λόγοι. Η επιβίωση μέχρι τη δεκαετία του 1880 διαφωτιστικών αντιλήψεων οι οποίες θεωρούν τη γνώση όχημα τόσο για την απελευθέρωση του ατόμου όσο και για την είσοδο της χώρας στον αστερισμό των προηγμένων πνευματικά χωρών. Η θεώρηση διαπερνά γνωστά εκπαιδευτικά κείμενα της εποχής, ιδιαίτερα εκείνα που απευθύνονται σε μη Έλληνες αναγνώστες, όπως αυτά του Πέτρου Μωραϊτίνη, του Γιώργου Χασιώτη και του πρώτου αμερικανού πρεσβευτή στην Αθήνα, Charles Tuckerman. Στην ίδια κατεύθυνση οδηγεί και η ενεργή συμ-

βολή των φοιτητών στην εκθρόνιση του Όθωνα· καθιστά το Πανεπιστήμιο σύμβολο ενάντια στην «τυραννία». Τέλος, όπως θα δούμε, μέχρι το 1890 και τη συγκρότηση της διεθνούς αγοράς πτυχίων, το Πανεπιστήμιο αναδεικνύεται στον κατεξοχήν μηχανισμό συγκρότησης των ιδιουσιών ομάδων, ιδιαίτερα των κρατικοδίαιτων.

- ii. Στις φωνές που καταμαρτυρούν έλλειμμα στις παρεχόμενες σπουδές προστίθενται μετά το 1870 εκείνες που θυμίζουν ότι το Βασίλειο έχει τους περισσότερους, συγκριτικά με τον πληθυσμό του, φοιτητές. Η πρώτη θεώρηση νομιμοποιεί την αποστολή υποτρόφων, από δημόσιους και μη φορείς, στα πανεπιστήμια του εξωτερικού και την εγγραφή προοδευτικά όλο και περισσότερο εύπορων Ελλήνων σ' αυτά.

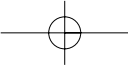
Η δεύτερη θεώρηση κυριαρχεί μετά και την αποστολή, το 1888, από την Σύγκλητο, των καθηγητών Θ. Αρεταίου και Α. Κρασά στη Μπολόνια για την επέτειο των 800 χρόνων του εκεί πανεπιστημίου κατά την οποία επισκέφτηκαν 9 ιταλικά πανεπιστήμια. Στην έκθεσή του στον Πρύτανη ο Αρεταίος συγκρίνει τα πανεπιστημιακά πράγματα στην Ελλάδα με τα αντίστοιχα στην Ιταλία και τη Γερμανία: «Εάν δε ποιήσωμεν την σύγκρισιν ταύτην και προς το ημέτερον Πανεπιστήμιον αριθμούν κατά μέσον όρον 2050 ημεδαπούς και 650 εκ της υποδούλου Ελλάδος φοιτητάς, βλέπομεν ότι εις φοιτητής ημεδαπός αναλογεί προς 985 κατοίκους· δυσαναλογία μεγίστη προς τα δύο προηγούμενα κράτη. Εάν τις αναλογίση τον αριθμόν των ημετέρων φοιτητών επί τη βάσει του πληθυσμού προς τα δύο προηγούμενα κράτη, ευρίσκει, ότι κατά μεν την ιταλικήν αναλογίαν έδει το ημέτερον Πανεπιστήμιον να έχη 1030 φοιτητάς, κατά δε την γερμανικήν 1200».¹¹ Για τη μείωση του αριθμού των φοιτητών και την τακτική του φοίτησης εισηγείται την επιβολή διδάκτρων: «(...) ουδείς οργανισμός του Πανεπιστημίου θέλει ευδοκιμήσει, αν μη κυρίως και πρωτίστως επιβάλλη διδάκτρα άμεσα, υπό των φοιτητών τοις καθηγηταίς αποτιόμενα· αν μη αυξήση τον χρόνον της σπουδής, ιδίως της ιατρικής, εις εξαετή τουλάχιστον· αν μη τροποποιήση τας εξετάσεις κατά το υπόδειγμα, όπερ η ιατρική Σχολή υπέβαλε τω παρελθόντι έτει εις την Κυβέρνησιν· αν μη κανόνιση την διάρκειαν της διδασκαλίας εκάστου μαθήματος κατά το εφικτόν· αν μη συντελέση προς κανονικήν λειτουργίαν των διαφόρων εργαστηρίων των φυσικών επιστημών και της ιατρικής και άσκησιν των φοιτητών εν αυτοίς, δαπανώσης και της Κυβερνήσεως προς συντήρησιν και βελτίωσιν αυτών· αν μη, δια την ιατρικήν σχολήν, φροντίση περι νοσοκομείου επαρκούς δια την κλινικήν διδασκαλίαν, δαπανώσι και αύτη ουχί

ευκαταφρόνητον ποσόν προς τον σκοπόν τούτον, ως πράττουσι πάσαι εν γένει αι Κυβερνήσεις· τέλος, αν μη προβλέψη να εξευρεθή τρόπος, όπως οι φοιτηταί καταστώσιν όσον δει επιμελείς και μη εγκαταλίπωσι τας Αθήνας οι πλείστοι είτε καθ' όλον το έτος, είτε κατά τους τελευταίους μήνας, προσέρχωνται δ' εγκαίρως κατά την αρχήν του σχολικού έτους».¹²

Έκτοτε, ένας από τους βασικούς στόχους, κυρίως των Τρικουπικών, είναι η μείωση των φοιτητών. Πέρα από την «ανάγκη» προσαρμογής στα δεδομένα των «προηγμένων» χωρών, για την επίτευξη του στόχου επιστατεύονται κυρίως δύο νέα επιχειρήματα τα οποία συμπυκνώνονται στις διαδεδομένες μέχρι το 1940 εκφράσεις «άνεργοι θεσιθήρες»¹³ και «πνευματικό προλεταριάτο». Ο δεύτερος όρος εισάγεται από τη Γερμανία¹⁴ και τρέφεται από τις σοβαρές πια δυσκολίες επαγγελματικής απορρόφησης των πτυχιούχων τόσο στο Βασίλειο όσο και πέρα από αυτό.¹⁵ Στην ανησυχία για την ανεργία των πτυχιούχων προστίθεται τον Μεσοπόλεμο και η, μάλλον υπερβολική, φοβία των κυρίαρχων πολιτικών δυνάμεων για τον υποτιθέμενο πολιτικό ριζοσπαστισμό των φοιτητών.

Τόσο η επιβολή διδάκτρων το 1892 όσο και η προοδευτική θέσπιση εισαγωγικών εξετάσεων από το 1887 η οποία κορυφώνεται το 1922¹⁶, δεν μειώνουν δραστικά τον αριθμό των φοιτητών. Έχουν, ωστόσο, σοβαρές επιπτώσεις στη συνολική πρόσληψη και λειτουργία της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα ιδιαίτερα σε μία περίοδο αξιοσημείωτων μεταβολών διεθνώς. Ελάχιστα πράγματα γίνονται μέχρι το 1940. Το εγχείρημα της ίδρυσης πανεπιστημίου στη Σμύρνη το 1919 από τον Ε. Βενιζέλο και τον Κ. Καραθεοδωρή, η αναβάθμιση του ΕΜΠ το 1917 από τον Α. Παπαναστασίου και η ίδρυση από τη βραχύβια κυβέρνηση του ίδιου το 1924, με τη συνδρομή του Δ. Γληνού, του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης συνιστούν τις εξαιρέσεις που επιβεβαιώνουν τον κανόνα. Όλα τα νέα τριτοβάθμια ιδρύματα που δημιουργούνται στην εικοσαετία 1920-1940, κυρίως από βενιζελικές κυβερνήσεις, (σημερινά Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Γεωπονικό, Πάντειο και Πανεπιστήμιο Πειραιά) δεν είναι τίποτε περισσότερο από «ανώτερα» σχολεία με πολλά προβλήματα στη λειτουργία και λίγους σπουδαστές.

Αντίθετα, λοιπόν, από τη διεθνή τάση διεύρυνσης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, διαφοροποίησης και μαζικοποίησής της, δημιουργούνται λίγα νέα ιδρύματα τα οποία ουσιαστικά υπολειτουργούν και δέχονται λίγους φοιτητές. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Κ. Τσουκαλάς, το 1889 η χώρα αριθμεί 2.187.000 κατοίκους και το Πανεπιστήμιο 3.331 φοιτητές (εκ των οποίων 2.440 από το Βασίλειο).¹⁷ Το 1936, οι φοιτητές σε όλα τα εγχώρια «ανώτερα» ιδρύματα ανέρχονται σε 10.561 (10.524

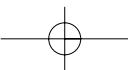
από το Βασίλειο) και ο συνολικός πληθυσμός σε 6.973.200. Αυτό σημαίνει ότι ο αριθμός των φοιτητών αυξήθηκε ελάχιστα.¹⁸

Λίγες οι φωνές ενάντια στο ρεύμα. Ανάμεσα στις πρώτες αυτή του Νικολάου Πολίτη. Στη λογοδοσία της πρυτανικής του θητείας, το ακαδημαϊκό έτος 1906-07, αφορμώμενος κυρίως από τα δρώμενα στη Γαλλία, απορρίπτει τη θέση που θέλει το Πανεπιστήμιο «κορεσμένο», σημειώνει τη διεθνή τάση διεύρυνσης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και ζητεί αναδιαρθρώσεις στο περιεχόμενο των σπουδών.¹⁹ Στο ίδιο πνεύμα ακούγονται ορισμένες νέες φωνές στη δεκαετία του 1920 αλλά μένουν χωρίς αντίκρισμα.

iii. Παρά τις ραγδαίες αλλαγές διεθνώς μετά το 1930, η κατάσταση στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση μεταπολεμικά μένει ουσιαστικά ως είχε. Η μόνη αξιοσημείωτη διαφοροποίηση έγκειται στη δημιουργία νέων τμημάτων στα δύο πανεπιστήμια, Αθήνας και Θεσσαλονίκης (μεταξύ άλλων της Πολυτεχνικής Σχολής το 1955) και στις έξι «ανώτατες» σχολές.

Η στασιμότητα έχει να κάνει και με τις καταστροφικές συνέπειες της Κατοχής και του Εμφυλίου. Περισσότερο, όμως, οφείλεται στην εικόνα για την τριτοβάθμια εκπαίδευση και το ρόλο της. Η παραδοσιακή καχυποψία των κυρίαρχων πολιτικών δυνάμεων για τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς των φοιτητών διατηρείται αλλά εκλείπει το υπόβαθρο του ιδεολογήματος του *πνευματικού προλεταριάτου*, η ανεργία των πτυχιούχων.

Στη δεδομένη συνθήκη, σηματοδομένη και από το ειδικό βάρος των γερμανοσπουδαγμένων, διατυπώνονται κάποιες ιδέες για βαθμιαία διεύρυνση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Ακόμη και η πρόταση του Π. Κανελλόπουλου, το 1957, για τη δημιουργία 3-4 νέων μικρών πανεπιστημίων στην επαρχία (ανακαλεί τις ευρωπαϊκές συζητήσεις στο γύρισμα του 19ου αιώνα) φαντάζει αιρετική: «Μια παρατήρησι θα ήθελα να κάνω σε όσα είπε ο κ. Λούρος, η σκέψις του η σχετική με την Ιατρική σχολή και με την ίδρυσιν των παραρτημάτων εις τας επαρχίας είναι απολύτως σωστή. Αυτό πρέπει να γίνη οπωσδήποτε αλλά εκτός τούτου σκέφτομαι, ότι είναι ανάγκη, ίσως παραξενευτήτε που θα το ακούσετε, να πληθυνθούν τα Πανεπιστήμια στην Ελλάδα. Το πλήθος των Πανεπιστημίων, και βλέπω έναν φίλον και συνάδελφόν μου τον τέως Βουλευτήν Φλωρίνης, τον κ. Μόδη να κάνη μια χειρονομία· η οποία δείχνει ότι παραξενεύτηκε πολύ που το είπα, το πλήθος των Πανεπιστημίων, και όταν λέω πλήθος δεν εννώ 100, εννώ 3-4, το πλήθος δεν σημαίνει και πλήθος σπουδαστών».²⁰

Διόλου παράξενο λοιπόν που στα τέλη της δεκαετίας του 1950 η Ελλάδα συγκατάλεγεται στις χώρες με τα χαμηλότερα, αναλογικά με τον πληθυσμό της, ποσοστά φοιτητών (20.948 το ακαδημαϊκό έτος 1958-59) και ακόμη περισσότερο σπουδαστών. Καταλύτη για τη διεύρυνση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αποτελούν η εκτόξευση το 1957 του Σπούντικ από τους Σοβιετικούς και η θεωρία του «ανθρώπινου κεφαλαίου», δεδομένα που διαπερνούν τον πολιτικό λόγο, ιδιαίτερα του Γεωργίου Παπανδρέου.

Έτσι, από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 (επί κυβερνήσεων Κ. Καραμανλή) εγκαινιάζεται μία διαδικασία αύξησης των εισακτέων, η οποία επιταχύνεται στη διετία της Ένωσης Κέντρου και συνεχίζεται, με χαμηλότερους ρυθμούς, την περίοδο της χούντας (1967-1974) και της διακυβέρνησης του Κ. Καραμανλή (1974-1981). Έτσι, από 25.658 το 1960, ο αριθμός των φοιτητών φτάνει τους 43.411 το 1963, τους 58.000 το 1965, τους 72.269 το 1970 και τους 87.476 το 1981, ενώ ο αριθμός των σπουδαστών στα ανώτερα τεχνολογικά ιδρύματα παραμένει ιδιαίτερα χαμηλός.

Παρά τον τετραπλασιασμό των φοιτητών στις δεκαετίες του 1960 και του 1970, η Ελλάδα συνεχίζει να έχει συγκριτικά χαμηλό ποσοστό φοιτητών καθώς η αύξηση στις άλλες δυτικές χώρες είναι ταχύτερη. Επιπλέον, η αύξηση δεν καλύπτει τη «ζήτηση», γεγονός που εκτρέφει τη *φοιτητική μετανάστευση*. Σε μία ιστορική περίοδο ιδεολογικής κατίσχυσης του κρατικού παρεμβατισμού και του κράτους πρόνοιας διεθνώς, το ελληνικό κράτος, κυρίως για λόγους πελατειακούς, αναδεικνύεται στον κατεξοχόν εργοδότη πτυχιούχων. Πέρα από τη διαιώνιση ενδημικών αδυναμιών της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης μέχρι τουλάχιστον το 1981, η μαζική απορρόφηση πτυχιούχων ξαναδίνει στους σχολικούς τίτλους μέρος από την παλιά τους αίγλη, τροφοδοτεί τη ζήτησή τους και ζωντανεύει τον παλιό μύθο της «αγάπης των Ελλήνων για τα γράμματα». Ο μύθος, τέλος, συντηρείται από το προαναφερθέν κλείσιμο των ΑΕΙ και την απόκλιση ανάμεσα στην προσφορά θέσεων και τη ζήτηση.

iv. Με την άνοδό του στην εξουσία το 1981, το ΠΑΣΟΚ επιχειρεί να διευθετήσει τρία μείζονα εκπαιδευτικά ζητήματα: να απαντήσει στη ζήτηση σπουδών, να ικανοποιήσει το γενικευμένο αίτημα της εποχής περί ισότητας και να εκπληρώσει, ως σοσιαλιστικό κόμμα, την επαγγελία του για το καθολικό δικαίωμα στην εκπαίδευση. Πιέσεις και ιδεολογικοί προσανατολισμοί το οδηγούν στον τετραπλασιασμό των εισαχθέντων σε ΑΕΙ και ΑΤΕΙ. Από λιγότερους από 20.000 στις αρχές της δεκαετίας του 1980 ο αριθμός των εισακτέων έφτασε το 2004 τους 82.200.

Αναμφίβολα η εν λόγω αύξηση έγινε πρόχειρα, με γνώμονα συχνά τοπικές πιέσεις και το εκλογικό όφελος. Ενδεικτικά, ενώ τα μεταπτυχιακά φαίνεται να αποτελούν προτεραιότητα από το 1982, δημιουργούνται δέκα χρόνια αργότερα και μάλιστα από την κυβέρνηση Μητσοτάκη. Τα πολλά προβλήματα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης θα δώσουν λαβή στις συντηρητικές κυβερνήσεις της Νέας Δημοκρατίας, να προβούν, για λόγους ιδεολογικούς, στην περικοπή του αριθμού των εισαγομένων, με αποτέλεσμα τη μείωση του αριθμού των φοιτητών στα δημόσια ιδρύματα.

Ακόμη περισσότερο ταχεία είναι η αύξηση του αριθμού των μεταπτυχιακών φοιτητών. Παρά τις διακηρύξεις οι μεταπτυχιακές σπουδές οργανώνονται μόλις στα μέσα της δεκαετίας του 1990 αλλά έκτοτε ο αριθμός των φοιτητών αυξάνει γοργότατα. Σύμφωνα με τα στοιχεία του υπουργείου Παιδείας το ακαδημαϊκό έτος 2005/06 οι φοιτητές στα ελληνικά τριτοβάθμια ιδρύματα ήταν 402.393: 33.234 μεταπτυχιακοί, 28.493 υποψήφιοι διδάκτορες και 340.766 προπτυχιακοί, (573.996 με τους επί πτυχίω). Κατά συνέπεια, οι μεταπτυχιακοί, (61.627 συνολικά), αντιπροσωπεύουν το 15,3% του συνόλου των φοιτητών, ποσοστό που δεν απέχει από τα αντίστοιχα δυτικά, ιδιαίτερα αν σκεφτούμε ότι πολλοί Έλληνες κάνουν μεταπτυχιακά στο εξωτερικό και ότι τα μεταπτυχιακά ιδρύθηκαν πρόσφατα στα ΑΕΙ και μόλις που ξεκίνησαν στα ΑΤΕΙ.

2. Η διεθνής αγορά πτυχίων

Οι αλλοδαποί φοιτητές: ιστορική εξέλιξη και γεωγραφική διασπορά

Από τις εργασίες κυρίως του Jacques LeGoff γνωρίζουμε ότι το πανεπιστήμιο, από τη γέννησή του στα τέλη του 12ου αιώνα και στις αρχές του 13ου, σημαδεύεται από την έντονη γεωγραφική κινητικότητα των φοιτητών. Η εν λόγω κινητικότητα υποχωρεί δραστικά από τον 16ο αιώνα και μετά ως συνέπεια της Μεταρρύθμισης και της επιταχυνόμενης συγκρότησης των εθνικών κρατών. Στην ίδια κατεύθυνση συντείνει και η ανυποληψία στην οποία πέφτει το Πανεπιστήμιο μετά τα μέσα του 17ου αιώνα και στη διάρκεια του 18ου, ιδιαίτερα στα μάτια των Φιλελευθέρων.

Χωρίς να εξαλειφθεί τελείως, η γεωγραφική κινητικότητα των φοιτη-

τών δυναμώνει μετά το 1860 και ακόμη περισσότερο μετά τη γερμανική ενοποίηση, το 1870. Καθοριστική είναι η αίγλη του χουμπολτιανού πανεπιστημίου και γενικότερα της γερμανικής εκπαίδευσης στην οποία αποδίδεται διεθνώς η θεαματική γερμανική οικονομική και πνευματική ανάπτυξη. «Ασφαλώς και με ευχαριστεί πολύ που με διαβάζουν οι Άγγλοι», γράφει σε επιστολή του το 1866 ο επιφανής γάλλος ιστορικός Ernest Renan, «αλλά δεν θα έκανα κάτι παραπάνω γι' αυτό ούτε για τους Άγγλους ούτε για κανένα άλλο έθνος του κόσμου. Η Γερμανία, είναι αλλιώς· εκεί βρίσκονται οι δάσκαλοί μου· εκεί οι συνάδελφοί μου, εκεί οι ευρυμαθείς για τους οποίους γράφω».²¹

Μετά το 1870 συγκροτείται λοιπόν μία διαρκώς διευρυνόμενη διεθνής αγορά πτυχίων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Δεν πρόκειται, βέβαια, για κανενός είδους μετανάστευση, όπως αφελώς επικράτησε να λέγεται στην Ελλάδα²². Για διαφορετικούς λόγους, όλο και πιο πολλοί νέοι αφήνουν τη χώρα τους για να σπουδάσουν σε μία άλλη. Αυτονόητα, με το χρόνο και όσο το φαινόμενο παίρνει διαστάσεις, τα διακυβεύματα αποκτούν βαρύνουσα σημασία για όλους τους εμπλεκόμενους, άτομα και έθνη. Πέρα από την οικονομική πτυχή, επισημαίνουμε δύο άλλες, πάντα εξαιρετικά επίκαιρες: για τους ξένους φοιτητές, ανάλογα, βέβαια, με τη χώρα και το πανεπιστήμιο υποδοχής αλλά και τη χώρα προέλευσης, το πτυχίο είναι όχημα κοινωνικής ανόδου· για τις χώρες υποδοχής η εγγραφή αλλοδαπών φοιτητών είναι θεμελιώδες μέσο άσκησης επιρροής, πολιτισμικής και μη, καθώς πολλοί από τους εν λόγω φοιτητές προέρχονται από τις ιθύνουσες ομάδες της χώρας προέλευσης ή ενδέχεται να ενταχθούν σ' αυτές.

Αναμφίβολα η «υποδοχή» ξένων φοιτητών είναι πιο σύνθετη και δύσκολη από ότι φαίνεται σε μία πρώτη ματιά. Σήμερα φαντάζει απλή, αλλά στο παρελθόν υπήρξε κατά καιρούς πολύπλοκη διαδικασία. Πέρα από τους πολέμους, όπως τους δύο παγκόσμιους, πρέπει να συνυπολογίσουμε την πολιτική κατάσταση σε κάθε χώρα καθώς και την αγορά εργασίας, πρόξενος όχι σπάνια προστριβών ανάμεσα στους γηγενείς και τους αλλοδαπούς φοιτητές. Στη Γερμανία, ενδεικτικά, λόγω της αντίδρασης των γερμανών φοιτητών το 1905 στον ανταγωνισμό των αλλοδαπών σε τομείς αιχμής, όπως στη χημική βιομηχανία, ορίζεται ότι οι δεύτεροι δεν μπορούν να υπερβαίνουν το 12% των γηγενών· το 1912, στην Πρωσία, ως αντίδραση στην ευπρόσωπη παρουσία ρώσων φοιτητών στις Ιατρικές σχολές, θεσπίζεται ανώτατο όριο για τους αλλοδαπούς οι 900 φοιτητές ανά χώρα.²³ Λίγο αργότερα, στη δεκαετία του 1920, μπροστά στο φάσμα της επαπειλούμενης ανεργίας, οι γαλλικές αρχές έβαλαν ποικιλότητες φραγμούς στην είσοδο των ξένων φοιτητών.

Για να δώσουμε μία σχηματική συνολική εικόνα της εξέλιξης της διεθνούς αγοράς πτυχίων μπορούμε να διακρίνουμε τέσσερις περιόδους: μία πρώτη, από το 1870 έως κοντά το 1910, κατά την οποία κυριαρχούν τα γερμανόφωνα πανεπιστήμια, γερμανικά κατά πρώτον. Η δεύτερη περίοδος ολοκληρώνεται στα μέσα της δεκαετίας του 1930 και σημαδεύεται από την ανάδειξη των γαλλικών πανεπιστημίων στο βασικότερο πόλο έλξης των ξένων φοιτητών. Η τρίτη περίοδος, από το 1945 ως το 1995, σημαδεύεται από την μεγάλη αύξηση των αλλοδαπών φοιτητών και τον ανταγωνισμό των δυτικο-ευρωπαϊκών πανεπιστημίων με τα βορειο-αμερικανικά. Η τέταρτη τέλος, περίοδος, από το 1995 μέχρι σήμερα σημαδεύεται από την ραγδαία αύξηση των αλλοδαπών φοιτητών και την κυριαρχία των αγγλόφωνων πανεπιστημίων.

- i. Κατά την πρώτη περίοδο, τα γερμανόφωνα, γερμανικά κατά πρώτον, πανεπιστήμια αποτελούν την γη της επαγγελίας. Είναι μια από τις σπάνιες ιστορικές στιγμές όπου οι ανά τον κόσμο ιθύνουσες ομάδες συρρέουν σε ένα δεδομένο τόπο για να γευτούν τους καρπούς της γνώσης και, μέσω αυτής, να ενεργήσουν ως εντεταλμένοι φορείς της. Ανάμεσα στις ομάδες αυτές ξεχωρίζουν οι νέοι βόρειο-Αμερικανοί που θα αλλάξουν ριζικά σε λίγα χρόνια τα πανεπιστήμια στις ΗΠΑ και οι, συγκριτικά ολιγάριθμοι Γάλλοι, που θα συμβάλουν στην κατοπινή μεταρρύθμιση των γαλλικών πανεπιστημίων.

Πράγματι, το ακαδημαϊκό έτος 1835-36 οι αλλοδαποί φοιτητές στα γερμανικά πανεπιστήμια ανέρχονταν σε 475, ήτοι στο 4,02% του συνόλου. Το ακαδημαϊκό έτος 1870-71 έφτασαν τους 735, αλλιώς το 6,1% του συνόλου των φοιτητών. Έκτοτε ο αριθμός τους αυξάνει ραγδαία. Φτάνουν τους 1.129 το 1880-81 και τους 6.284 το 1899²⁴ σε ένα σύνολο αλλοδαπών φοιτητών που κυμαίνεται τη χρονιά αυτή στις 12.000. Με άλλα λόγια, στο γύρισμα του 19ου αιώνα πάνω από τους μισούς αλλοδαπούς φοιτητές σπουδάζουν σε γερμανικά τριτοβάθμια ιδρύματα. Μετά το 1900 η έλξη των γερμανικών πανεπιστημίων βαίνει μειούμενη. Ενδεικτικά, το ακαδημαϊκό έτος 1991-92 οι αλλοδαποί ανέρχονται σε 4.555 σε σύνολο 105.774 φοιτητών στα τριτοβάθμια γερμανικά ιδρύματα (79.245 σε πανεπιστήμια και 26.021 στα μη πανεπιστημιακά), που σημαίνει μόλις το 4,3%.²⁵

Ανάμεσα στους αλλοδαπούς ξεχωρίζουν ορισμένες εθνικές ομάδες. Ολιγάριθμοι συγκριτικά μέχρι το 1860 (από το 1781 έως το 1850 εκτιμώνται σε λίγο πάνω από τους 100) οι Αμερικανοί αναδεικνύονται στην πλέον πολυάριθμη ομάδα ξένων μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα. Ενδεικτικά,

το 1892 ανέρχονταν σε 415 και αντιπροσώπευαν το 22% του συνόλου των ξένων φοιτητών.²⁶ Οι περισσότεροι από αυτούς, αρκετοί από τους οποίους είναι διδάκτορες (όλοι άνδρες καθώς οι γυναίκες δεν γίνονται ακόμη δεκτές) πρωτοστατούν στην ίδρυση και λειτουργία νέων πανεπιστημίων στις ΗΠΑ ή στην ανασυγκρότηση των υφιστάμενων, όπως το Harvard.

Από τις αρχές του 20ου οι Αμερικανοί λιγοστεύουν και υποκαθίστανται από τους Ρώσους, κυρίως Εβραίους, οι οποίοι παραμένουν για καιρό η πιο μεγάλη αριθμητική ομάδα αλλοδαπών φοιτητών στα γερμανικά πανεπιστήμια. Παράλληλα συγκροτούνται νέες ομάδες αλλοδαπών, κυρίως από τα νεοσύστατα βαλκανικά κράτη. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν οι Ρουμάνοι και οι Σέρβοι αλλά και, σε μικρότερο βαθμό θα δούμε στη συνέχεια, οι Έλληνες.

ii. Με το χρόνο, ωστόσο, η υπεροχή των γερμανικών πανεπιστημίων υποσκελίζεται από τη συστηματική, μετά το 1890, μέριμνα των γαλλικών να προσελκύσουν αλλοδαπούς φοιτητές. Το εγχείρημά τους τελεσφορεί λίγα χρόνια αργότερα. Χάρη στην κυριαρχία της γαλλικής γλώσσας στην Ευρώπη και στη Μεσόγειο και την ισχυρή διπλωματική θέση της χώρας, τα γαλλικά πανεπιστήμια αναδεικνύονται για τριάντα χρόνια, μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στον κύριο τόπο προορισμού των αλλοδαπών φοιτητών.

Η γαλλική υπεροχή δεν είναι ανάλογη με τη γερμανική ή, αργότερα, την βόρειο-αμερικανική. Τα γαλλικά πανεπιστήμια δεν θα θεωρηθούν ως πρότυπα και ως υποδειγματικοί τόποι προαγωγής της γνώσης. Θα προσελκύσουν φοιτητές από όλες τις χώρες σε όλα ανεξαιρέτως τα γνωστικά αντικείμενα αλλά θα έχουν πάντα να ανταγωνιστούν τα γερμανόφωνα και τα βορειοαμερικανικά τα οποία από λίγο πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο προσελκύουν όλο και πιο πολλούς φοιτητές.

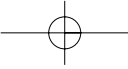
iii. Η διεθνής αγορά τριτοβάθμιων τίτλων διευρύνεται γοργά μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Σ' αυτό συμβάλλουν, η μείωση των αποστάσεων χάρη στα νέα μέσα μεταφοράς, η ηγεμονική παρουσία των ΗΠΑ στους τομείς της έρευνας και της εκπαίδευσης και, βεβαίως, δύο νέα στοιχεία, η προαναφερθείσα μαζικοποίηση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και η εντυπωσιακή μεταπολεμική οικονομική απογείωση. Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΟΥΝΕΣΚΟ το 1950 οι αλλοδαποί φοιτητές ανέρχονταν σε 107.589, σε 237.503 το 1960²⁷, σε 508.811 το 1970,²⁸ σε 1,2 εκατομμύρια το 1990 και σε 1,3 το 1995.²⁹

Οι περισσότεροι αλλοδαποί φοιτητές προέρχονται από τις αναπτυσσόμενες χώρες. Το 1962, σε σύνολο 266.118 αλλοδαπών φοιτητών, 167.207 (62,8%) προερχόταν από αναπτυσσόμενες χώρες και 91.848 (34,5%) από τις αναπτυσσόμενες. Περίπου ίδια είναι και η αναλογία (63,3% έναντι 31,6%) το 1968. Αυτονόητα, η συντριπτική πλειονότητα των αλλοδαπών φοιτητών στρέφεται στις ανεπτυγμένες χώρες. Μόνο η Ευρώπη, οι ΗΠΑ και ο Καναδάς απορροφούν κοντά στο 80% των αλλοδαπών φοιτητών. Γύρω στο 10% προσελκύουν εύπορες χώρες όπως η Αυστραλία και η Ιαπωνία. Με δύο λόγια δύο κοντά στους τρεις αλλοδαπούς φοιτητές προέρχονται από αναπτυσσόμενες χώρες και κατευθύνονται στις πλούσιες χώρες, την Ευρώπη και τις ΗΠΑ κατά πρώτο λόγο.³⁰

Στο διάστημα αυτό οι παραδοσιακές ευρωπαϊκές χώρες υποδοχής αλλοδαπών φοιτητών συνεχίζουν να αποτελούν αξιοσημειώτους προορισμούς. Η Ευρώπη, (με τη Σοβιετική Ένωση), προσελκύει μέχρι το 1960 τους μισούς κοντά ξένους φοιτητές (117.125 σε σύνολο 237.503). Το ποσοστό της πέφτει το 1968 στο 38,4% για να ανέβει το 1973 στο 43,8%. Τη μερίδα του λέοντος στις Ευρωπαϊκές χώρες έχει η Γαλλία η οποία δέχεται το 1973 το 11% κοντά του συνόλου των αλλοδαπών φοιτητών (66.473 σε σύνολο 637.530). Το ίδιο διάστημα τα ποσοστά της βόρειας Αμερικής (ουσιαστικά ΗΠΑ και Καναδάς) μετά από ένα άλλα τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια κυμαίνονται σταθερά ανάμεσα στο 33 με 34%. Από αυτά γύρω στο 25% του συνόλου των αλλοδαπών φοιτητών κατευθύνεται στις ΗΠΑ και 7 με 8% στον Καναδά.

Για να αποκτήσουν νόημα οι προαναφερθέντες αριθμοί χρήζουν ασφαλώς περαιτέρω διερεύνησης. Ενδεικτικά, το 1968 το 64,9% των Ευρωπαίων που αφήνει τη χώρα για να σπουδάσει εκτός πηγαίνει σε άλλη ευρωπαϊκή χώρα. Από την άλλη πλευρά, πέρα από τους αριθμούς, σημασία έχουν ο χρόνος σπουδών, το αντικείμενο, το επίπεδο σπουδών και, βεβαίως, η μετέπειτα διαδρομή των πτυχιούχων. Σε κάθε περίπτωση αξίζει να κρατήσουμε δύο δεδομένα. Η πλειονότητα των φοιτητών μεταπολεμικά προέρχεται από τις αναπτυσσόμενες χώρες και κατευθύνεται στις ανεπτυγμένες, κυρίως τη δυτική Ευρώπη και τις ΗΠΑ. Οι ΗΠΑ, το διάστημα αυτό, αναδεικνύονται σε πρώτο πόλο υποδοχής των αλλοδαπών φοιτητών με το 25% κοντά του συνόλου.

- iv. Μετά το 1995 ο αριθμός των αλλοδαπών φοιτητών αυξάνει ραγδαία. Από 1,3 εκατομμύρια το 1995, φτάνει το 1,8 το 2000 και τα 2,73 το 2005. Με δύο λόγια σε μία μόλις δεκαετία ο αριθμός τους υπερδιπλασιάζεται. Οι λόγοι της έκρηξης είναι πολλοί και ποικίλοι: η συστηματι-

κή προσπάθεια χωρών όπως η Κίνα και η Κορέα να εισάγουν και να αναπτύξουν τεχνολογία, τα μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα, η κινητικότητα φοιτητών ιδιαίτερα στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ο διεθνής ανταγωνισμός στην έρευνα και την τεχνολογία, και, last but not least, οι αναταράξεις και αναδιατάξεις στην παγκοσμιοποιούμενη αγορά εργασίας.

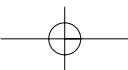
Τρία είναι τα βασικά χαρακτηριστικά της νέας αγοράς: Η μεγαλύτερη κινητικότητα των Ευρωπαίων, η κατίσχυση των αγγλόφωνων χωρών ως χωρών υποδοχής, το αυξανόμενο βάρος των Ασιατών, κυρίως Κινέζων, Κορεατών και Ινδών, ως τόπου «εξαγωγής» φοιτητών.

Το πρώτο χαρακτηριστικό έχει να κάνει με την φοιτητική κινητικότητα στο πλαίσιο της συγκρότησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά και τον εντεινόμενο οικονομικό και επιστημονικό ανταγωνισμό ανάμεσα στις προηγμένες οικονομικά και τεχνολογικά χώρες. Στη συνθήκη αυτή αυξάνει σημαντικά, ο μέχρι τώρα περιορισμένος, αριθμός των Γερμανών και Γάλλων φοιτητών στα ξένα πανεπιστήμια, ιδιαίτερα βρετανικά και βορειοαμερικανικά.

Το δεύτερο χαρακτηριστικό συνδέεται άμεσα με την ηγεμονία των ΗΠΑ και την κυριαρχία της αγγλικής γλώσσας στη διεθνή σκηνή. Διόλου τυχαίο ότι τρεις αγγλόφωνες χώρες, οι ΗΠΑ, το Ηνωμένο Βασίλειο και η Αυστραλία προσέλκυσαν το 2002 το 52% του 1,78 εκατομμυρίου αλλοδαπών φοιτητών στις χώρες του ΟΟΣΑ.

Αν μείνουμε μόνο στους αριθμούς (οι οποίοι χρήζουν πάντα ενδελεχέστερης ανάγνωσης), οι ΗΠΑ συνεχίζουν να προσελκύουν το ίδιο λίγο πολύ ποσοστό αλλοδαπών φοιτητών. Μάλιστα μετά το 2000 το ποσοστό τους φαίνεται ότι μειώνεται: από το 26,1% των το 2000, προσέλκυσαν το 2005 μόλις το 21,6%. Δίπλα στις ΗΠΑ αναδύθηκαν νέοι πόλοι, σ' ένα βαθμό ανταγωνιστικοί. Τις τελευταίες δεκαετίες το Ηνωμένο Βασίλειο κατάφερε να προσπεράσει τους δύο βασικότερους ευρωπαίους ανταγωνιστές του, τη Γαλλία και τη Γερμανία και να προσελκύσει το 12% των αλλοδαπών φοιτητών. Αξιοσημείωτα είναι το 2005 και τα μερίδια της Αυστραλίας (6%) και της Νέας Ζηλανδίας (3%) οι οποίες κινήθηκαν δραστήρια τις τελευταίες δεκαετίες αντίθετα με τον Καναδά που κινείται σε μάλλον χαμηλά επίπεδα (3%). Στις Αγγλόφωνες, τέλος, χώρες, να προσθέσουμε και τη Νότια Αφρική (2%).

Με δύο λόγια, οι προαναφερθείσες αγγλόφωνες χώρες προσέλκυσαν το 2005 λίγο λιγότερο από τους μισούς αλλοδαπούς φοιτητές. Στην πραγματικότητα το ποσοστό αυτό είναι υψηλότερο αν συνυπολογίσουμε ότι αρκετές χώρες, ευρωπαϊκές και μη, όπως η Ολλανδία και οι Σκανδι-

ναβικές χώρες, παρέχουν κυρίως μεταπτυχιακά προγράμματα στα αγγλικά. Από τις υπόλοιπες χώρες, μόνο η Γερμανία (10%) και η Γαλλία (9%) συνεχίζουν να αποτελούν υπολογίσιμους προορισμούς αλλοδαπών φοιτητών. Η Ιαπωνία προσελκύει το 5%, η Ρωσία το 3% και η Ισπανία, το Βέλγιο και η Ιταλία από 2%.³¹

Όσον αφορά τις χώρες προέλευσης των φοιτητών τα τελευταία χρόνια αυξάνει το ειδικό βάρος των Ασιατών. Ενδεικτικά, ο αριθμός των φοιτητών εξωτερικού παγκόσμια υπολογιζόταν το 2002 σε 1,9 εκατομμύρια εκ των οποίων 1,78 στις χώρες του ΟΟΣΑ. 4,4% από τους φοιτητές στις χώρες του ΟΟΣΑ ήταν Κορεάτες, 3,3% Ιάπωνες, 3% Γερμανοί, 2,7% Γάλλοι, 2,6% Έλληνες και 2,5% Τούρκοι.³² Αυτό σημαίνει ότι, αναλογικά με τον πληθυσμό τους, η Ελλάδα και η Κορέα ήταν, ανάλογα με τον πληθυσμό τους, οι δύο χώρες με το μεγαλύτερο αριθμό φοιτητών στο εξωτερικό. Η μεγάλη αύξηση των φοιτητών εξωτερικού τα τελευταία χρόνια έχει ως αποτέλεσμα τη μείωση του ποσοστού των Ελλήνων και την αντίστοιχη αύξηση των Ασιατών φοιτητών. Οι μισοί κοντά (48,7%) από τα 2,74 εκατομμύρια αλλοδαπούς φοιτητές το 2005 ήταν Ασιάτες. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν οι Κορεάτες, οι Ιάπωνες, οι Ινδοί και όλο και περισσότερο οι Κινέζοι οι οποίοι το 2005 είχαν τη μερίδα του λέοντος.

Οι Έλληνες φοιτητές εξωτερικού

Η εικόνα για τους Έλληνες στα πανεπιστήμια του εξωτερικού μέχρι την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους είναι αποσπασματική. Ο Κ. Κούμας γράφει το 1832: «Κατά τούτο το χρονικόν διάστημα (1817-1819) εκινείτο θαυμασίως η Ελλάς εις τα πρόσω της παιδείας. Εκατοντάδες νέων Ελλήνων διεσπαρμένοι εις Ιταλίαν και Γαλλίαν και Γερμανίαν, εσπούδαζαν εις τα πανεπιστήμια διαφόρους επωφελείς γνώσεις».³³ Το 1877 ο Π. Μωραϊτίνης κάνει λόγο για 150 Έλληνες σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια το 17ο αιώνα.³⁴ Πιο πρόσφατα η Α. Σιδέρη απέγραψε στο πανεπιστήμιο της Πίζας από το 1806 μέχρι το 1861 840 Έλληνες, αριθμό εξαιρετικά υψηλό για τα δεδομένα της εποχής.³⁵

Για τους λόγους που είδαμε, με την ίδρυση του Πανεπιστημίου της Αθήνας, το 1837, ο αριθμός των Ελλήνων φοιτητών στο εξωτερικό μειώνεται. Το εγχείρημα ανάδειξης του πανεπιστημίου σε *alma mater* του ελληνισμού θαμπώνει αρκετά μετά το 1870. Όλο και περισσότεροι έξω-Έλληνες, ιδιαίτερα μετά το 1890, στρέφονται στα διάσπαρτα στην οθωμανική αυτοκρατορία αμερικανικά κολέγια.³⁶ Διεργασίες συντελούνται και στο

Βασίλειο. Το έλλειμμα κυρίως σε τεχνικούς και σε παιδαγωγούς και η συγκρότηση της διεθνούς αγοράς πτυχίων φέρνει αρκετούς Έλληνες (πολλοί είναι υπόστροφοι κρατικών οργανισμών) στα ευρωπαϊκά τριτοβάθμια ιδρύματα, κυρίως γερμανόφωνα.

Ενώ αρχικά οι Έλληνες στρέφονται σχεδόν αποκλειστικά στα γερμανόφωνα πανεπιστήμια, μετά το 1900 εγγράφονται όλο και περισσότεροι στα γαλλικά. Λίγες δεκάδες το 1890, φτάνουν τους 200 μία δεκαετία μετά, τους 300 το 1914 και τους 1000 στα τέλη της δεκαετίας του 1920. Η οικονομική κρίση του 1929 και η επικράτηση του Ναζισμού λειτουργούν ανασχετικά. Έτσι, λίγο πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι Έλληνες φοιτητές εξωτερικού δεν ξεπερνούν τους 300.

Οι στατιστικές υπηρεσίες των χωρών υποδοχής απογράφουν 32 Έλληνες φοιτητές στο Βέλγιο το 1909, 83 το 1911 στα γερμανικά πανεπιστήμια και 134 το 1913 στα γαλλικά. Όσον αφορά, τις δύο κυριότερες χώρες υποδοχής τη Γερμανία και τη Γαλλία, οι υψηλότεροι αριθμοί καταγράφονται το 1928 στην πρώτη (176, 125 στα πανεπιστήμια και 51 στις Ανώτερες Σχολές) και το 1930 στη δεύτερη (474 φοιτητές). Αξίζει να σημειώσουμε ακόμη ότι το ακαδημαϊκό έτος 1930-31 είναι εγγεγραμμένοι στα πανεπιστήμια των ΗΠΑ 99 Έλληνες φοιτητές.³⁷

Ο αριθμός των Ελλήνων στα πανεπιστήμια του εξωτερικού εκτινάσσεται μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Σύμφωνα με τα στοιχεία της UNESCO το 1960 φτάνουν τους 8.717, το 1970 τους 14.147 και το 1980 τους 31.509.³⁸ Για μία δεκαετία ο αριθμός τους μεταβάλλεται λίγο (το 1990 υπολογίζονται σε 32.184). Η κατάσταση αλλάζει μετά το 1995. Σύμφωνα με τα στοιχεία του ΟΟΣΑ, οι Έλληνες στις χώρες-μέλη του (καλύπτουν το σύνολο σχεδόν των Ελλήνων φοιτητών) ανερχόταν το 1995 σε 36.638. Τέσσερα χρόνια μετά, το 1999, φτάνουν τους 57.825³⁹ και έκτοτε παραμένουν στα ίδια, λίγο πολύ, επίπεδα.

Μέχρι το 1990, δημοφιλέστεροι προορισμοί των Ελλήνων αποτελούν η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας και οι ΗΠΑ (βλ. πίνακα 4). Μετά το 1968 προστίθεται και η Ιταλία. Έκτοτε, και όσο μεγαλώνει ο αριθμός τους προστίθενται νέες χώρες προορισμού, «φθηνές» κατά τεκμήριο, Βαλκανικές στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και τις αρχές του 1980, Ανατολικοευρωπαϊκές στη συνέχεια. Στα μέσα της δεκαετίας του 1990, τέλος, συγκροτείται ένα μεγάλο ρεύμα προς το Ηνωμένο Βασίλειο, το οποίο μέχρι τότε προσέλκυε λιγότερο από το 10% των Ελλήνων φοιτητών. Από τους 28.879 Έλληνες φοιτητές εξωτερικού το 1994, 10.929, δηλαδή πάνω από το 41%, μεταβαίνει στη χώρα αυτή. Το σχετικό ποσοστό με το χρόνο ανεβαίνει και εκτινάσσεται από το 1997: από τους

55.064 Έλληνες φοιτητές σε χώρες του Ο.Ο.Σ.Α το 2001, 28.860 (52,4%) οδηγούνται στη χώρα αυτή.

Πίνακας 4. Οι βασικές χώρες προορισμού των Έλληνες φοιτητών εξωτερικού 1960-2001

Χώρα	Έτος					
	1960	1970	1980	1990	1997	2001
Σύνολο	8.717	14.147	31.509*	32.184	53.999	55.064*
Ηνωμένο Βασίλειο	180	795	1.993	3.115	17.073	28.860
Ιταλία	1.096	6.752	12.435	5.432	6.994	8.874
Γερμανία	2.834	1.942	5.417	6.434	8.283	8.017
ΗΠΑ	1.200	1.968	4.220	3.904	3.365	2.401
Γαλλία	435	528	4.037	2.659	2.931	2.566
Αυστρία	2.258	1.075	661	423	354	310
Ελβετία	299	409	406	401	300	262
Βέλγιο	77	220	305	1.103	928	616
Γιουγκοσλαβία		60	556	3.168		
Βουλγαρία				1.960	5.173	
Ρουμανία		19		1.517	4.865	
Τουρκία					430	1.304
Ουγγαρία					967	457
Τσεχία					430	426
Σλοβακία					235	262

Πηγή: Για το 2001, Ο.Ε.Κ.Δ., 2002. Για τα άλλα έτη UNESCO, Statistical Years Book.

* Ενδέχεται οι αριθμοί του UNESCO να υποεκτιμούν ελαφρά ως το 1990 τον αριθμό των Ελλήνων φοιτητών εξωτερικού εφόσον παραλείπουν ορισμένες βαλκανικές χώρες στις οποίες υπάρχουν Έλληνες φοιτητές. Το ίδιο ισχύει και για τα στοιχεία του Ο.Ο.Σ.Α. που αναφέρονται μόνο στις χώρες-μέλη του οργανισμού.

Η εκρηκτική αύξηση του αριθμού των Ελλήνων φοιτητών στο Ηνωμένο Βασίλειο έθρεψε το μύθο για τις στρατιές των Ελλήνων φοιτητών στα βρετανικά πανεπιστήμια.⁴⁰ Κι όμως. Τα τελευταία χρόνια ο αριθμός των

Ελλήνων φοιτητών στη Μεγάλη Βρετανία βαίνει μάλλον μειούμενος, ιδιαίτερα στα μεταπτυχιακά, παρά τον υπερδιπλασιασμό των αλλοδαπών φοιτητών τη δεκαετία 1995-2005. Σύμφωνα με τις βρετανικές αρχές οι Έλληνες φοιτητές το 2004 δεν ξεπερνούσαν τις 23.000 από τους οποίους 14.000 μεταπτυχιακοί.⁴¹

Οι αριθμοί αποκτούν νόημα αν τα δούμε με το φακό τριών μεταβλητών: τη σύνθεση των φοιτητών ανάλογα με το επίπεδο σπουδών (προπτυχιακοί / μεταπτυχιακοί), την αναλογία με τους φοιτητές στο εσωτερικό και με την εξέλιξη των αλλοδαπών φοιτητών όπως την εκθέσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Μέχρι το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο δεν έχουμε στοιχεία για τους μεταπτυχιακούς φοιτητές. Ορισμένοι μεταβαίνουν στο εξωτερικό για να «συμπληρώσουν» τις σπουδές, χωρίς αυτό να απολήγει πάντα στη λήψη διδακτορικού διπλώματος. Στην κατηγορία αυτή υπάγονται σχεδόν όλοι οι γνωστοί παιδαγωγοί του Μεσοπολέμου. Σε κάθε περίπτωση, οι φοιτητές της κατηγορίας αυτής πρέπει να ανέρχονται σε λίγες δεκάδες.

Ο αριθμός των μεταπτυχιακών φοιτητών εξωτερικού αυξάνει μεταπολεμικά. Υπολογίζονται σε 793 το 1962 και σε 1368 το 1970.⁴² Μέχρι, συνεπώς, το 1976 οι μεταπτυχιακοί, αντιπροσωπεύουν γύρω στο 7 με 9% του συνόλου των φοιτητών εξωτερικού. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 αντιπροσωπεύουν το 15% και προσεγγίζουν το 1994, σύμφωνα με τα στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδος, το 20%: 5.610 σε σύνολο 28.879.⁴³ Σήμερα το ποσοστό είναι λογικά πολύ πιο ψηλό. Θυμίζω ότι το 2004 από τους 23.000 Έλληνες φοιτητές στην Μεγάλη Βρετανία οι 14.000 ήταν μεταπτυχιακοί. Με δύο λόγια, μετά το 1980 μειώνεται ο αριθμός των προπτυχιακών και αυξάνει ραγδαία αυτός των μεταπτυχιακών.

Οι μεταπτυχιακοί κατευθύνονται σε λίγες δυτικοευρωπαϊκές χώρες και τις ΗΠΑ. Από τους 5.610 μεταπτυχιακούς φοιτητές το 1994, οι 4.834 πήγαν σε τρεις χώρες: 3.476 στο Ηνωμένο Βασίλειο, 714 στις ΗΠΑ και 644 στη Γαλλία. Ακόμη ψηλότερη είναι η αναλογία των φοιτητών που περατώνουν το διδακτορικό τους δίπλωμα στις χώρες αυτές ή που κάνουν ειδικότητα σε τομείς αιχμής όπως η ιατρική. Ενδεικτικά, 597 Έλληνες εκπόνησαν διδακτορικό δίπλωμα σε πανεπιστήμια των ΗΠΑ από το 1985 ως το 1989 και 1.223 από το 1990 ως το 1996⁴⁴, αριθμοί εντυπωσιακοί τόσο σε σχέση με τον αριθμό των Ελλήνων φοιτητών στη χώρα αυτή όσο και γιατί ξεπερνάνε τα εκπονηθέντα διδακτορικά στα ελληνικά πανεπιστήμια το ίδιο χρονικό διάστημα.

Όσον αφορά την αναλογία των φοιτητών εξωτερικού/εσωτερικού μέχρι το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, οι πρώτοι αντιπροσωπεύουν πολύ λιγότερο

από το 10% των δευτέρων. Προσεγγίζουν το 10% μόνο στα τέλη της δεκαετίας του 1920 όταν πλησιάζουν τους 1000. Η αναλογία αλλάζει μεταπολεμικά. Οι φοιτητές εσωτερικού ήταν 20.855 το 1955, 25.658 το 1960, 72.269 το 1970 και 85.718 το 1980. Οι φοιτητές εξωτερικού, κατά συνέπεια, ανέρχονταν στο 1/3 των φοιτητών εσωτερικού το 1960· το ποσοστό τους πέφτει το 1970 (λόγω της αύξησης του αριθμού των φοιτητών εσωτερικού) αλλά το 1980 ξεπερνάει το 35%. Μετά από μία αξιοσημείωτη πτώση μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1995, το 2001 αντιπροσωπεύει λιγότερο από το 15% των φοιτητών και σπουδαστών εσωτερικού, προπτυχιακών και μεταπτυχιακών.

Η τρίτη μεταβλητή αφορά το μερίδιο των Ελλήνων φοιτητών στο σύνολο των αλλοδαπών φοιτητών τόσο σε απόλυτους αριθμούς και ποσοστά όσο και σε σχέση με τον πληθυσμό της χώρας. Καθόλη τη διάρκεια του 20ου αιώνα η Ελλάδα συγκαταλέγεται στις χώρες με τους περισσότερους φοιτητές εξωτερικού. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για την τριακονταετία 1950-1980 και σε μικρότερο βαθμό μέχρι το 2002.

Πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ο αριθμός των Ελλήνων φοιτητών εξωτερικού ήταν υψηλός αλλά δεν ξεπερνούσε τον αντίστοιχο άλλων χωρών κυρίως Βαλκανικών όπως η Βουλγαρία, η Ρουμανία και η Σερβία. Από την άλλη πλευρά είδαμε ότι παρά την τεράστια αύξηση των αλλοδαπών φοιτητών τα τελευταία χρόνια ο αριθμός των Ελλήνων μένει σταθερός έτσι που το ποσοστό της χώρας αναλογικά μειώνεται. Αν και είναι νωρίς, μπορούμε να υποθέσουμε, ενάντια στην κυρίαρχη δοξασία, ότι ο αριθμός των Ελλήνων φοιτητών εξωτερικού στο σύνολό του δεν αυξάνει: μειώνεται των προπτυχιακών και αυξάνει των μεταπτυχιακών.

Η ερμηνεία του φαινομένου των Ελλήνων φοιτητών στο εξωτερικό ξεπερνά τα όρια του παρόντος κειμένου. Μπορούμε, ωστόσο, να κρατήσουμε τρεις διαπιστώσεις: το φαινόμενο είναι διαχρονικό, παίρνει μεγαλύτερες διαστάσεις όταν το ελληνικό πανεπιστήμιο είναι κλειστό (κυρίως το διάστημα 1950-1981) και αφορά σε μεγάλο βαθμό γνωστικά αντικείμενα που έχουν επαγγελματικό αντίκρισμα στην αγορά εργασίας. Αυτό σημαίνει ότι η «μετανάστευση» συνδέεται σ' ένα βαθμό με την τριτοβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα. Ειδικότερα με το κατά πόσο μπορεί να σπουδάσει κανείς σε αυτό και κατά δεύτερον αν μπορεί να γραφτεί σε τμήματα με υψηλό επαγγελματικό αντίκρισμα.

Η ερμηνεία αυτή είναι ελλιπής. Η μετάβαση σε ιδρύματα της αλλοδαπής σχετίζεται με την παραγωγή και αναπαραγωγή της γνώσης. Όπως και άλλες, οι ελληνικές αρχές στέλνουν στη δεκαετία του 1870 υποτρόφους στη Γερμανία, με στόχο τη μεταφορά γνώσης και ει δυνατόν την

εγχώρια παραγωγή της. Η πρακτική ακολουθείται έκτοτε με τη χορήγηση υποτροφιών. Ενδεικτικά, μόνο το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ), χορήγησε το ακαδημαϊκό έτος 1999-2000 223 υποτροφίες για μεταπτυχιακούς υποτροφίες εξωτερικού.⁴⁵ Τουλάχιστον άλλες τόσες υποτροφίες χορηγούνται από μη κρατικά ιδρύματα.⁴⁶

Οι σπουδές στο εξωτερικό, ιδιαίτερα σε ένα γνωστό πανεπιστήμιο μιας προηγμένης οικονομικά χώρας, εκτός από την πρόσβαση στη γνώση προσδίδουν κύρος και αναγνώριση. Αποτελούν, αλλιώς, θεμελιώδες μέσο κοινωνικής διάκρισης: το πτυχίο αποτελεί εχέγγυο γνώσης, ο τόπος προορισμού εχέγγυο ποιότητας και η ομιλούμενη γλώσσα (Γαλλικά στο παρελθόν Αγγλικά τώρα) διαβατήριο συμμετοχής στο υπερεθνικό γίνεσθαι. Κοντολογίς, για λόγους συναφείς με την ιστορία των αστικών στρωμάτων στην Ελλάδα, από το 1890 και μετά, πολλοί γόνοι της ομάδας αυτής «σνομπάρουν» τα ελληνικά πανεπιστήμια και στρέφονται στα «καλά» του εξωτερικού.

Σημειώσεις

1. Stone, 1975: 3-119.
2. Di Simone, 1996: 302-311, Charle-Verger, 2007: 40-47.
3. Ράσης, 2004: 151.
4. Charle, 2004: 39-40. Η ιστορία των δημόσιων (συχνά κρατικών) πανεπιστημίων και ιδιωτικών είναι σύνθετη για να αποδοθεί εν συντομία. Θυμίζω ότι τα μεσαιωνικά πανεπιστήμια είναι αρχικά ενώσεις είτε διδασκόντων είτε διδασκομένων και συνιστούν αντικείμενο διαμάχης, προσεταιρισμού ή ελέγχου της κοσμικής και της θρησκευτικής εξουσίας. Με το χρόνο η κοσμική εξουσία έχει τον πρώτο λόγο στην Ευρώπη αλλά αρκετά πανεπιστήμια μένουν υπό θρησκευτικό έλεγχο όπως τα αγγλικά. Στις ΗΠΑ, υπό την επίδραση των ιδεών του Διαφωτισμού επιχειρείται στις αρχές του 19ου αιώνα η υπαγωγή των θρησκευτικών πανεπιστημίων σε δημόσιο-πολιτειακό έλεγχο αλλά η απόπειρα δεν επιτυγχάνει.
5. Η μη πανεπιστημιακή εκπαίδευση συντίθεται από μία ιδρύματα τεχνολογικού και επαγγελματικού περιεχομένου όπως οι Hochschulen στη Γερμανία, τα Polytechnics στην Αγγλία, τα Arts et Métiers στη Γαλλία.
6. Boudon, 1979: 103
7. Bell 1976: 274

8. Eurydice, 2007: 153.
9. Λάππας, 2004: 25 κ. έ.
10. Όπως έδειξε ο Κ. Τσουκαλάς (1981) πέρα από το μεγάλο αριθμό υπαλλήλων αξιοσημείωτη είναι και διάρθρωση των ιεραρχιών η οποία χαρακτηρίζεται από την παρουσία πολλών υψηλόβαθμων και αναλογικά λίγων χαμηλόβαθμων.
11. Αρεταίος, 1888: 7
12. Αρεταίος, 1888: 30-1
13. Μπουρνάζος, χ.χ.ε: 193 κ.έ,
14. Muller, 1987: 38
15. Πιζάνιας, 1985: 61
16. Δημαράς, 2008: 44
17. Τσουκαλάς, 1979: 435.
18. Από 11,2 φοιτητές ανά 10.000 κατοίκους έφτασε τους 15,1. Ωστόσο, οι αριθμοί είναι ολίγον πλασματικοί. Το 1889 είναι μία χρονιά με λίγους συγκριτικά φοιτητές. Αν πέρναμε ως έτος αναφοράς το 1890 ή το 1891, οπότε σημειώνεται μεγάλη αύξηση των εισαγομένων, η διαφορά θα ήταν πολύ μικρότερη. Να συνυπολογήσουμε ακόμη ότι οι γυναίκες μπορούν να γραφτούν στο πανεπιστήμιο μετά το 1891 και ότι το 1926, 40 χρόνια μετά το αίτημα της Ιατρικής, οι σπουδές στην Ιατρική και την Οδοντοϊατρική επιμηκύνονται κατά ένα χρόνο, από 5 και 3 σε 6 και 4 αντίστοιχα.
19. Πολίτης, 1908: 42 κ.έ.
20. Κανελλόπουλος, 1957: 54.
21. Renan, 1866: 443
22. Στη γλώσσα των διεθνών οργανισμών, όπως του ΟΟΣΑ, επικράτησε τα τελευταία χρόνια ο όρος κινητικότητα αντί του προηγούμενου περιγραφικού οι φοιτητές εξωτερικού ή αλλοδαποί φοιτητές. Η γλωσσική μετάθεση δείχνει πώς οι όροι αναπροσαρμόζονται στο ιδεολογικό στίγμα των καιρών. Εννοείται ότι ο όρος κινητικότητα δεν φωτίζει ικανοποιητικά μία πραγματικότητα πολύ πιο σύνθετη.
23. Weill, 1996: 82-83
24. King, 1925: xv.
25. Karady, 1992: 160
26. King, 1925: 9.
27. Unesco, 1972: 19.
28. Unesco, 1976: 25.
29. OECD, 2007: 303.
30. Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, ότι οι προερχόμενοι από τις αναπτυσσόμενες χώρες φοιτητές είναι και φτωχοί. Η προσέλκυση αλλοδαπών φοιτητών είναι ένα διακύβευμα στο οποίο συμπλέκονται ποικίλοι υπολογισμοί και ενεργοποιούνται διάφορα μέσα: υποτροφίες από τα εμπλεκόμενα κράτη και τους διε-

θνείς οργανισμούς, διακρατικά προγράμματα ανταλλαγής.... Θυμίζω ότι μόνο ο οργανισμός Fulbright, από τη θέσπισή την 1η Αυγούστου του 1946, από τον Πρόεδρο των ΗΠΑ Χάρυ Τρούμαν, έως την Άνοιξη του 1985 παρείχε 152.371 υποτροφίες, 52.371 σε πολίτες των ΗΠΑ και 99.414 σε αλλοεθνείς. (Dudden – Dunes, 1987: 4).

31. OECD, 2007: 304.
32. OECD, 2004: 298.
33. Κούμας, 1832: 596.
34. Moraitinis, 1877: 74
35. Σιδέρη, 1989: 84-98
36. Κίριανος, 2007: 19-20.
37. Bois, 1956: 4.
38. Κυπριανος, 1995: 606.
39. OECD, 2002: 115.
40. Το μύθο επικαλούνται, ρητά ή άρρητα, οι υπέρμαχοι των ιδιωτικών πανεπιστημίων και της νομιμοποίησης των Κέντρων Ελευθέρων Σπουδών.
41. Η μείωση ίσως να επιταχύνθηκε μετά την αύξηση, το 2005, των ετήσιων διδάκτρων στη Μεγάλη Βρετανία σε πάνω από 4.500 ευρώ.
42. Ψαχαρόπουλος, Καζαμιάς, 1985: 211.
43. Kontogiannopoulou-Polydorides, Papadiamantaki, Stamelos, 1999: 3.
44. Κιμουρτζής, 2005
45. Kontogiannopoulou-Polydorides, Papadiamantaki, Stamelos, 1999: 15.
46. Η πρακτική ακολουθείται από όλες τις χώρες. Ορισμένες, όπως η Κίνα και η Κορέα, εισάγουν συστηματικά μέσω των φοιτητών τους σε ξένα πανεπιστήμια, κυρίως των ΗΠΑ, τεχνογνωσία.

Βιβλιογραφία

- Αρεταίος Θ, (1888), *Περί των εν Ιταλίαν Πανεπιστημίων Επιστημονικών Φροντιστηρίων, Θεραπευτηρίων Κ.Τ.Λ. υπό Θεοδώρου Αρεταίου, Επί τη ευκαιρία της εις Βονωνίαν αποστολής αυτού υπό της Ακαδημαϊκής Συγκλήτου κατά Ιούλιον 1888*, Αθήνησιν εκ του Τυπογραφείου Αδελφών Περρής.
- Bell D., (1973), *The coming of post-industrial society. A venture in social forecasting*, New York: Basic Books (χρησιμοποιήθηκε η γαλλική μετάφραση, *Vers la socirtu post-industrielle*, Paris: Robert Laffont, 1976).
- Boudon R., (1979), *Effets pervers et ordre social*, PUF, Παρίσι.

- Bois Cora du (1956) *Foreign Students and Higher Education in the United States*, American Council on Education, Washington D.C. by Carnegie Endowment for International Peace.
- Charle, Ch., (2004), «Patterns», στο W. Ruegg, (ed.) *A History of the University in Europe, vol. III, Universities in the nineteenth and early twentieth centuries (1800-1945)*, Cambridge: Cambridge University Press: 33-80
- Charle, Ch., Verger, J., (1994), *Histoire des universités*, Paris: PUF.
- Δημαράς Α. (2008), «Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης: Η ώρα της στοχαστικής ανάγνωσης», στο Α. Δημαράς, Αναγόρευση σε επίτιμο Διδάκτορα του Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα: Γ. Πικραμένος, 33-46.
- Di Simone M. R., (1996), «Admission», στο W. Ruegg, (ed.) *A History of the University in Europe, vol. II, Universities in early modern Europe (1500-1800)*, Cambridge: Cambridge University Press: 285-325.
- Dudden A. P., Dunes R.R. (1987) (ed.), *The Fulbright Experience, 1946-1986. Encounters and Transformations*, (Foreword by J. W. Fulbright), New Brunswick: Transaction Books.
- Eurydice, Eurostat, (2007), *Key Data on Education in Europe 2007*, Luxembourg
- Jarausch K.H., (1983), «Higher Education and Social Change: Some Comparative Perspectives» στο K. H. Jarausch (ed.). *The Transformation of Higher Learning (1860-1930). Expansion, Diversification, Social Opening and Professionalization in England, Germany, Russia, and the United States*, Stuttgart: Klett Cotta, 9-36.
- Κανελλόπουλος Π., (1957), «Ομιλία» στο *Η ελληνική παιδεία*, Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικών Σπουδών: 52-56.
- Κιμουρτζής Π., (2005), «Φοιτητική κινητικότητα και ροή ειδικευμένου προσωπικού: Η περίπτωση της Ελλάδας στα τέλη του 20ου αιώνα», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, τχ. 5, Φθινόπωρο: 48-92.
- Κούμας Κ., (1832), *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων, τόμος 12^{ος}*, Βιέννη: (ανατύπωση Αθήνα, εκδόσεις Ν. Καραβίας, 1998).
- Κυπριανός Π., (2004), *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, Αθήνα: εκδόσεις Βιβλιόραμα.
- Karady V., (1992), *Rapports inter-universitaires et rapports culturels en Europe (1871-1945). Rapport de fin d'étude*, Centre de Sociologie de l'Éducation et de la Culture, EHESS et CNRS.
- King H. H., (1925), «Outline History of Students Migrations» in *The Foreign Study in America. A Study by the Commission on Survey of Foreign Students in the United States of America*, Under the Auspices of the Friendly Relations Committees of the Young Men's Christian Association and the Young Women's Christian Association, edited by W. R. Wheeler, H. H.

- King, and A. B. Davidson, with a foreword by Robert E. Speer, New York: Association Press: 3-38
- Kontogiannopoulou-Polydorides G, Papadiamantaki Y., Stamelos G., (1999), *Higher Education Admissions and Student Mobility within the EU*, «AD-MIT, Project funded by the European Community under the Targeted Socio-Economic Research Programme (TSER).
- Kiprianos P., (2007), «*La formation des élites grecques dans les universités occidentales (1837-1940)*», *Histoire de l'Education*, 113: 3-30.
- Kyprianos P., (1995). «Diplômes et Etat: sur la passion de l'école dans la Grèce contemporaine», *Revue Tiers Monde*, 143: 598-619.
- Λάμπας, Κ., (2004), *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς – Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε. Αθήνα.
- Μπουρνάζος Στ., (χχ. [1999]), «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», στο Χατζηϊωσήφ Χρ., (επιστημονική επιμέλεια), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, τ. Α', μέρος 2ο, Αθήνα: Βιβλιόραμα: 189-281.
- Moraitinis P. A., (1877) *La Grèce telle qu'elle est*, Αθήνα: (ανατύπωση Αθήνα εκδόσεις Ν. Καραβίας, 1986).
- Muller D. K., (1987), «The process of systematization: the case of German secondary education», στο D. K. Muller, F. Ringer and B. Simon, *The Rise of the Modern Educational System*, Cambridge, Paris: Maison des Sciences de l'Homme and Cambridge University Press: 15-52
- OECD, (2007), *Education at a Glance*, Paris.
- OECD, (2004), *Education at a Glance*, Paris.
- OECD, (2002), OECD, (2002), *Education Policy Analysis*, Paris.
- Πιζάνιας Π., (1985), *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1842-1923) – Το παράδειγμα της Εθνικής Τραπέζης*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Πολίτης Ν. Γ., (1908), *Τα κατά την πρυτανείαν Νικολάου Γ. Πολίτου, τακτικού καθηγητού της Μυθολογίας και της Ελληνικής Αρχαιολογίας, πρυτανεύσαντος κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1906-1907*, Εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Ράσης Σ., (2004), *Τα πανεπιστήμια χθες και σήμερα. Συμβολή στην ιστορία της εκπαίδευσης: Η Αγγλοσαξονική εμπειρία*, Αθήνα: Παπαζήσης,
- Renan E., (1961). *Oeuvres complètes de Ernest Renan*, τ. Χ, *Correspondance 1845-1892*, Paris: Calmann-Livy.
- Σιδέρη Α., (1989), «Εν Εσπερία τα φώτα», στο *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και παιδεία. Ιδεολογική διάσταση και προοπτικές*, Αθήνα: ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, τ. Α', σσ. 84-98.
- Στατιστική της Εκπαιδεύσεως,

Παντελής Κυπριανός

- Stone L., (1975), «The size and composition of the Oxford student body, 1580-1910, στο L. Stone (ed.), *The University in Society*, I, Princeton: Princeton University Press, 3-119
- Τσουκαλάς Κ., (1979), *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1976.
- Τσουκαλάς Κ., (1981), *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Unesco, (1972) *Statistics of students abroad, 1962-1968*, Paris.
- Unesco, (1976), *Statistics of students abroad, 1969-1973*, Paris.
- Unesco, *Statistical Years Book*, 1990-1997, Paris.
- Ψαχαρόπουλος Γ.,- Καζαμίας Α.Μ., (1985), *Παιδεία και ανάπτυξη στην Ελλάδα: κοινωνική και οικονομική μελέτη της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Weill, C., (1996), *Etudiants Russes en Allemagne, 1900-1914. Quant la Russie frappait aux portes de l'Europe*, Paris : l'Harmattan.

